

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

भाषा मानव समाजको अभिव्यक्तिको साधन हो । भाषा ज्ञानविज्ञान, सभ्यता, संस्कृति र चेतनाको संरक्षक, संवाहक, सञ्चालक र सम्बर्द्धक हो । बहुभाषिक समाजमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गरिन्छ र तिनका आआफ्ना कार्यक्षेत्रहरू पनि हुन्छन् । सहभागी, सहभागिताको प्रकृति, सहभागीहरूको भूमिका, सम्प्रेषणको माध्यम, सङ्कथनको प्रकृति, सङ्कथनको शीर्षक, सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश जस्ता पक्षहरूले भाषामा प्रयोग हुने संरचना, शब्द छनोट र समग्र सङ्कथनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछन् । भाषाको प्रयोगक्षेत्र अनुरूप शब्द र संरचना पनि फरक हुने गर्दछन् । भाषाका विभिन्न भेदहरू हुन्छन् जसलाई अङ्ग्रेजीमा रेजिस्टर भनिन्छ भने नेपालीमा भाषाको प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ । भाषाका यी भेदहरू मध्ये विज्ञान, प्रविधि, साहित्य, कानून, वाणिज्य, सञ्चार आदि प्रमुख हुन् ।

भौगोलिक दूरी, क्षेत्रीय पर्यावरण, क्षेत्र तथा विषयका आधारमा भाषिक भेदहरूको निर्माण हुन्छ । भाषामा देखिने विषयपरक भेदलाई नै प्रयोजनपरक भाषा भनिएको हो । कला-साहित्यमा प्रयुक्त भाषा, विज्ञान-प्रविधिका क्षेत्रमा प्रयुक्त हुने भाषा, कानून विषयको भाषा र प्रशासनिक विषयको भाषा एउटै हुँदैन । व्यापार-वाणिज्य, कृषि तथा वन, राजनीति तथा अड्डा अदालत, पत्रपत्रिका, सञ्चार आदि क्षेत्रमा प्रयुक्त हुने भाषाका शैली-शब्दावली एकै किसिमका हुँदैनन् । शब्दावली मात्र नभएर वाक्यगठन र प्रस्तुति नै पनि भिन्न किसिमका हुन्छन् । एउटा विषयक्षेत्रको भाषासँग अर्को विषयक्षेत्रको भाषा समान किसिमको नहुनाले नै भाषामा प्रयोजनपरक भेद देखापरेको हो । भाषाका यी विविध क्षेत्रमध्ये सञ्चारको क्षेत्र पनि एक मानिन्छ । सञ्चारका क्षेत्रमध्ये पनि छापाखाना तथा पत्रपत्रिका सम्बन्धी पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु नै यस शोधको विषय क्षेत्र हो ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली भाषामा जनसञ्चारको क्षेत्रको प्रवेशसँगै यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने आधारभूत शब्दहरूको विशिष्टीकरणको आवश्यकता हुन गएको हो । विशेष गरी अङ्ग्रेजी भाषामा

चलनचल्तीमा रहेका जनसञ्चारका शब्दहरूका आधारमा नेपालीमा उपयुक्त शब्दको निर्माण र प्रयोग भएको पाइन्छ । कतिपय शब्दहरू अङ्ग्रेजीबाट यथारूपमा नेपालीमा प्रयोग गरिएका छन् । यस्ता शब्दहरूको व्यवस्थित लेखन परम्परा र यी शब्दहरूलाई अर्थ्याउन विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका परिभाषाका सम्बन्धमा हालसम्म कुनै औपचारिक अध्ययन र विश्लेषण नभएको हुनाले यो अनुसन्धान निम्न लिखित समस्यामा केन्द्रित छ :

(क) सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द लेखन परम्परा के-कस्तो छ ?

(ख) सञ्चारमा के-कस्ता पारिभाषिक शब्दको प्रयोग भएको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

सञ्चार क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्द लेखन परम्पराको अध्ययन गरी छापाखाना तथा पत्रपत्रिका सम्बन्धी पुस्तकमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूको अध्ययन गर्दै तिनीहरूको विश्लेषण गर्नु नै यस शोधको उद्देश्य हो । शोध समस्याको समाधानमा आधारित उद्देश्यहरू बुँदागत रूपमा यसरी देखाइएको छ :

(क) सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द लेखन परम्पराको अध्ययन गर्नु,

(ख) सञ्चारमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूको सङ्कलन गरी वर्णानुक्रममा तिनीहरूको चर्चा गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

भाषा साहित्यको विकासका लागि क्षेत्रअनुसारका पारिभाषिक शब्द निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ । पारिभाषिक शब्दहरूको शब्दभण्डार बढाउनका लागि यस क्षेत्रमा अनुसन्धान भइरहनु आवश्यक कुरा हो । सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दावलीका क्षेत्रमा यो शोध अनुसन्धानभन्दा पहिला के-कस्ता कामहरू भएका छन् तिनलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

सुभद्रा सुब्बा (२०४२) ले जनसञ्चारमा प्रयुक्त भाषाको सरलीकरण : एक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रमा जनसञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गरेको देखिन्छ । यस अध्ययनका अन्त्यमा पारिभाषिक शब्दहरू प्रस्तुत गरिएको छ । अङ्ग्रेजी रुपान्तर समेत दिइएका पारिभाषिक शब्दको सङ्ख्या ७७ छ । शब्द सङ्कलनका क्रममा यी शब्द पनि उपयोगी देखिन्छन् । यसमा सूची मात्र प्रस्तुत गरिएको छ पारिभाषिक शब्दका बारेमा कुनै जानकारी दिइएको छैन ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०५१) ले **राम्रो रचना : मिठो नेपाली** पुस्तकमा पारिभाषिक-प्राविधिक शब्द शीर्षक दिएर पारिभाषिक-प्राविधिक शब्दको चिनारी सहित पारिभाषिक शब्दका विशेषता पनि प्रस्तुत गरेका छन् । सञ्चार क्षेत्रका केही पारिभाषिक शब्द दिएर तिनको परिभाषा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै: (क) प्रत्यक्षीकरण— कुनै घटना वा वस्तुलाई प्रत्यक्ष देख्ने वा ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गरी बुझ्ने काम (ख) प्रसारण— ध्वनियन्त्रका सहायताले विविध विषय, कार्यक्रम आदि व्यापक रूपले फिँजाउने वा प्रचार गर्ने काम । पारिभाषिक शब्दको अर्थ क्षेत्रका आधारमा लगाउनु पर्ने आवश्यकतालाई उनले दृष्टान्तसहित प्रस्तुत गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा (२०५३) ले **शब्दरचना र वर्णविन्यास : वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू** शीर्षकको व्याकरणात्मक ग्रन्थमा प्राविधिक-पारिभाषिक शब्दको परिभाषा, स्वरूप र कार्यका बारेमा प्रष्ट्याएका छन् । पारिभाषिक शब्दको परिचय र यसका स्वरूपका बारेमा बुझ्न यो पुस्तक निकै उपयोगी देखिन्छ ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०५५) को अनुसन्धानात्मक कृति **राष्ट्रभाषाको 'केही पारिभाषिक शब्दहरू'** शीर्षकमा समीभवन, विपर्यास, स्वरभक्ति जस्ता पन्ध्र पारिभाषिक शब्दको परिभाषा दिइएका छन् । त्यसै गरी 'केही कठिन र प्राविधिक शब्दहरू' शीर्षकको अर्को अध्यायमा अग्नेली, अन्त्यवर्णलोप, अर्थचाल, अर्थविस्तार, अर्थसङ्कोच जस्ता सय शब्दको सूची प्रस्तुत गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०६४) ले **रश्मि** पत्रिकामा प्रकाशित 'प्राविधिक पारिभाषिक शब्दावली' लेखमा पारिभाषिक शब्दावलीको परिभाषा दिँदै यसको प्रयोग क्षेत्रअनुसार फरक हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा उनले २०२० को दशकपछि पारिभाषिक शब्दावलीका क्षेत्रमा भएका कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण उल्लेख गरेका छन् । यस शोधकार्यका लागि यो लेख निकै उपयोगी र जानकारीमूलक रहेको छ ।

विजय चालिसे (२०६४) ले **आमसञ्चारका सिद्धान्तहरू** पुस्तकमा सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूको सूची दिएका छन् । ती शब्दहरूको प्रविष्टि नेपाली र तिनको अङ्ग्रेजी समतुल्य शब्दहरू दिइएको छ । यस पुस्तकमा सूचीबद्ध शब्दहरूको सङ्ख्या लगभग नौसय जति रहेको छ । यी पारिभाषिक शब्दहरू यस शोधपत्रका लागि उपयोगी रहेको पाइन्छ ।

विजय चालिसे (२०६५) ले **समाचार सङ्कलन तथा सम्पादन** पुस्तकमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दावलीको सूची दिएका छन् । लगभग दुई सय पचास पारिभाषिक शब्दहरू सङ्कलन

गरी ती शब्दहरूको प्रविष्टि अङ्ग्रेजी र तिनको नेपाली समतुल्य शब्दहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस पुस्तकमा पनि पारिभाषिक शब्दावली सम्बन्धी कुनै जानकारी प्रस्तुत गरिएको छैन ।

सुकुम शर्मा (२०६६) ले **सम्प्रेषण** पत्रिकामा प्रकाशित 'नेपाली भाषाका प्राविधिक शब्द निर्माणमा बल्लभमणि दाहालको योगदान' शीर्षकको लेखमा भनेका छन् : नेपाली भाषाविज्ञान या व्याकरणका क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी समरूप र समअर्थ प्राविधिक शब्द प्रयोग एटन (१८२०इ.) का कार्यबाट भएको पाइन्छ । यिनका व्याकरणमा स्वर, हलन्त, वर्ग जस्ता शब्दको प्रयोग पाइन्छ । पछि टर्नबुल (१८८७ इ.), टर्नर (१९३१ इ.) का कार्यमा पनि पारिभाषिक शब्दको प्रयोग भेटिन्छ । नेपाली व्याकरण र शब्दकोशको परम्पराका साथै भाषा अध्ययन परम्पराका अध्ययन, सर्वेक्षणबाट नै पारिभाषिक शब्दपरम्पराको यथार्थबोध हुन्छ । नेपाली भाषाका प्राविधिक शब्द निर्माणमा एटन (१८२०इ.) देखि नै सर्वेक्षणात्मक अध्ययन हुन आवश्यक छ भनी आफ्नो राय व्यक्त गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०६७) ले **गोरखापत्रको इतिहास** पुस्तकमा प्रकाशित 'नेपाली भाषा र गोरखापत्र' शीर्षकको लेखमा गोरखापत्रले सञ्चारका क्षेत्रमा आवश्यक विशिष्ट शब्दहरूको निर्माण र प्रयोगका क्षेत्रमा खेलेको भूमिका माथि प्रकाश पारेका छन् । पारिभाषिक शब्दको प्रयोग परम्पराको इतिहासका साथै पारिभाषिक शब्दावली निर्माण कार्यका बारेमा पनि जानकारी दिएका छन् जसले गर्दा यो लेख यस शोधका लागि निकै उपयोगी बन्न पुगेको छ ।

भोजराज धिताल (२०६८) ले **नेपाली दैनिक समाचारपत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन** शीर्षकमा शोधकार्य गरेका छन् । यस शोधमा उनले राजधानीमा प्रकाशित हुने पत्रिकाहरू मध्ये कान्तिपुर, नेपाल समाचारपत्र, गोरखापत्र आदिमा प्रयोग गरिएका पारिभाषिक शब्दावलीको सङ्कलन गरी तिनीहरूको परिभाषा दिएका छन् ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्द अहिलेको परिवेशमा नेपाली भाषा-साहित्यका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको हालसम्म विस्तृत रूपमा अध्ययन भएको छैन । यस शोधकार्यमा सञ्चार क्षेत्रमा प्रचलित शब्दहरूलाई एकत्रित गरी अर्थसहित सुव्यवस्थित र सुनियोजित ढङ्गले विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधपत्र यस सम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकका लागि औचित्यपूर्ण रहेको छ । यिनै विविध कारणले गर्दा प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य र महत्त्व स्वतः सिद्ध हुने देखिन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

विज्ञान, प्रविधि, आमसञ्चार, भाषा, साहित्य, कानून, वाणिज्य जस्ता ज्ञानका अनेक क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्द प्रयोग भएका हुन्छन् । ती अन्य क्षेत्रलाई छोडेर सञ्चार क्षेत्र त्यसमा पनि विशेष गरी छापाखाना र पत्रपत्रिका सम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको अध्ययनलाई केन्द्रबिन्दु बनाइएको छ । छापाखाना र पत्रपत्रिकामा सीमित रहेर अध्ययन र विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सुस्पष्ट बनाउनका लागि शोधविधि अन्तर्गत निम्न लिखित आधारबाट अध्ययन प्रस्तुत छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि मूलतः पुस्तकालय अध्ययनलाई नै मूल आधार बनाइएको छ । सञ्चार, छापाखाना र पत्रपत्रिका सम्बन्धी पुस्तकबाट पारिभाषिक शब्द सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई तयार पार्नका लागि सामग्री सङ्कलन गरी कालक्रमिक र वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गरिएको छ । सञ्चारका क्षेत्रसँग सम्बद्ध कृतिमा प्रस्तुत परिभाषा दिँदै यस शोधमा पारिभाषिक शब्दको विश्लेषण प्रस्तुत छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित र सुसङ्गठित रूपमा तयार पार्न विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । ती परिच्छेदहरूलाई पनि आवश्यकता अनुसार शीर्षक, उपशीर्षक आदिमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य रूपरेखा वा सङ्गठन यस प्रकार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : पारिभाषिक शब्दको प्रयोग परम्परामा सञ्चार क्षेत्र

तेस्रो परिच्छेद : सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दको अध्ययन

चौथो परिच्छेद : निष्कर्ष

पारिभाषिक शब्दको लेखन परम्परामा सञ्चार क्षेत्र

२.१ विषय प्रवेश

पारिभाषिक शब्द क्षेत्रविशेषका विशिष्ट शब्दहरू हुन् । यस परिच्छेदमा पारिभाषिक शब्दका बारेमा जानकारी दिइएको छ । पारिभाषिक शब्दको परिचय, विशेषता र विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका पारिभाषाहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै, नेपाली भाषामा पारिभाषिक शब्द परम्पराका बारेमा पनि छोटो जानकारी दिइएको छ । अन्तमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्द परम्पराका बारेमा पनि अध्ययन प्रस्तुत छ ।

२.२ पारिभाषिक शब्दको चिनारी

भाषा मानवीय अनुभव र अनुभूतिहरूको सम्प्रेषणका लागि प्रयोग गरिने सञ्चारको सशक्त माध्यम हो । भाषाविनाको मानव समाजको कल्पनासमेत गर्न सकिँदैन । समाज र सभ्यता जस्ता कुराहरू भाषासँगै घनिष्ठ रूपमा सम्बद्ध छन् । भाषा विचार विनिमयका लागि प्रयोग गरिने जीवन्त र प्रभावकारी प्रतीकात्मक सङ्केत भएकाले यसको अध्ययनबाट मानिसले आफूलाई भूत, वर्तमान र भविष्यसँग संयोजित गर्न सक्दछ । नेपाली भाषाको क्षेत्रगत विस्तार र प्राविधिक शब्दको आवश्यकताका सम्बन्धमा बन्धु (२०५२) को प्रकाशकीयमा निम्न लिखित धारणा व्यक्त भएको छ :

एक शताब्दी अघिसम्म नेपाली भाषाको प्रयोग-क्षेत्र, दैनिक व्यवहार, प्रशासन र लेखनमा सिमीत थियो । नेपाली भाषाको जनसंचार र शिक्षाका क्षेत्रमा प्रयोग हुनथाले पछि आधुनिक ज्ञानका विभिन्न विषयलाई नेपालीमा अभिव्यक्त गर्न थालियो र त्यस्ता आधुनिक विषयवस्तु, धारणा र कार्यहरूलाई व्यक्त गर्न उपयुक्त शब्दहरूको आवश्यकता अनुभव हुन थाल्यो ।

हरेक व्यक्ति र समाजलाई यसका शृङ्खलासँग जोड्न र आफूले हासिल गरेको ज्ञान पछिल्लो पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्दै जानका लागि भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । कुनै पनि समाजको विकास जुन गतिमा हुँदै गएको छ, समाजमा प्रयोग गरिने भाषा पनि त्यही गतिमा विकसित भइरहेको हुन्छ । भाषाको समृद्धि उक्त भाषाको शब्दभण्डारबाट नै थाहा पाउन सकिन्छ । ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रमा समाज तथा राष्ट्रले विकास गर्दै जाँदा त्यसलाई सम्बोधन गर्न सक्ने

शब्दभण्डार उक्त भाषामा हुनु अनिवार्य हुन्छ । यसरी ज्ञानविज्ञान लगायत साहित्यका हरेक क्षेत्रलाई समेट्न भाषामा नयाँ शब्दहरू निर्माण गर्नुपर्छ वा अन्य भाषाबाट त्यस्ता शब्दहरू सापटी लिनुपर्ने हुन्छ । अतः भाषिक शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण शाखा पारिभाषिक शब्दावली भाषिक समृद्धिको आधार भएकाले सञ्चार क्षेत्रसँग सम्बद्ध पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन गर्नु आवश्यक छ ।

ज्ञान-विज्ञान र प्रविधिको यो समयमा कुनै पनि समृद्ध समाज भाषाको अभावमा अगाडि बढ्न सक्दैन । आङ्गनो समाजमा सूचनाको प्रवाह र ज्ञानको विकासका लागि नेपाली भाषालाई समयको माग सँगसँगै अङ्ग्रेजी, हिन्दी जस्ता विकसित भाषा जस्तै नेपालीलाई पनि आधुनिकीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि सर्वप्रथम पारिभाषिक शब्दावलीको निर्माण र स्तरीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । पारिभाषिक शब्दावलीका विविध क्षेत्रमध्ये सञ्चारको क्षेत्र पनि एक हो । नेपाली साहित्यको विकास र प्रवर्द्धनका लागि सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको निर्माण र परिमार्जनमा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ । सञ्चार क्षेत्रले समाजमा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने काम गर्दछ । नेपाली साहित्यलाई अगाडि बढाउन सञ्चारको भूमिका उल्लेख्य मात्रामा रहेको हुन्छ ।

वर्तमान समयलाई ज्ञान-विज्ञान र प्रविधिले आफ्नो अधीनमा राखेको छ । बीसौं शताब्दीको दोस्रो दशकदेखि पश्चिमी मुलुकमा यस्ता आविष्कार र सिद्धान्त प्रतिपादन भइरहेका छन् । आधुनिक शिक्षा प्रणालीको विस्तार र सूचनाको निरन्तर प्रवाहका लागि नेपाल जस्ता विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले ती ज्ञानलाई भित्र्याउनु पर्ने हुन्छ । जब नयाँ ज्ञान वा सिद्धान्तलाई भित्र्याइन्छ, त्यस ज्ञानलाई व्यक्त गर्नका लागि उपयुक्त शब्दहरूको आवश्यकता पर्दछ । जसले गर्दा हामीले केही शब्दहरूलाई अन्य भाषाबाट लिई केही शब्दलाई अनुवाद गरेर चलाउनु पर्ने हुन्छ । अन्य भाषाबाट शब्द सापटी लिएर आफ्नो भाषामा चलाउनु पर्दा देखापर्ने समस्याका सन्दर्भमा गोविन्दराज भट्टराई (२०६८) को निष्कर्ष यस्तो छ :

बोलीचालीको भाषामा शब्द सङ्ख्या धेरै वा थोरै जति भए पनि हामीलाई त्यसको आभाष हुँदैन र आ-आफ्नो भाषा र सङ्केत प्रणाली हामीलाई पर्याप्त हुन्छ । तर अर्को भाषाको ज्ञानलाई आफ्नो भाषामा ल्याउँदा अनेक कठिनाइ देखापर्दछ । यस्तो कठिनाइ देखापर्नुको मुख्य कारण भने नेपालमा शैक्षिक-प्राज्ञिक प्रकाश धेरै पछि मात्र आउनु हो । त्यसैले नेपाली भाषा तुलनात्मक रूपले कलिलो, शब्दशक्ति र यसको शब्दसामर्थ्य पनि कलिलो र शब्द भण्डार पनि सानो छ (भट्टराई, २०६८ : ५) ।

कुनै पनि भाषामा भिन्न-भिन्न प्रकृतिका शब्द तथा शब्दावली प्रचलित रहेका हुन्छन् । सामान्यतः भाषामा प्रचलित शब्दावली तिनको प्रयोग क्षेत्रका आधारमा सामान्य र विशिष्ट गरी दुई प्रकृतिका हुन्छन् । कुनै शब्दावली सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने सामान्य खालका हुन्छन् र ती शब्दावली प्रायजसो सबैका दैनिक जनजीवनमा प्रयोग हुन्छन् र यिनले सामान्य अर्थ प्रदान गर्छन् । यस्ता शब्दावलीको अर्थ सहजै बोध हुन्छ । त्यस्तै, कति शब्दावली विशेष खालका हुन्छन् जसले विशिष्ट अर्थ मात्र बुझाउने गर्दछन् । यस्ता शब्दावलीसँग सम्बन्धित विषय क्षेत्रका भाषाप्रयोक्ता मात्र परिचित हुन्छन् । कुनै पनि भाषाका विशिष्ट क्षेत्रसँग सम्बन्धित शब्दावली नै पारिभाषिक शब्दावली हुन् ।

भाषाको प्रयोग कार्यक्षेत्र अनुसार फरक हुने गर्दछ । जस्तै: साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा र विज्ञान प्रविधिमा प्रयोग हुने भाषामा अन्तर हुन्छ । व्यापार-वाणिज्य, कृषि तथा अड्डा अदालत, पत्रपत्रिका, सञ्चार, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रका क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषाका शैली-शब्दावली फरक-फरक किसिमका हुन्छन् । भाषाको क्षेत्रगत प्रयोगलाई अङ्ग्रेजीमा 'रेजिस्टर' भनिन्छ । जसलाई नेपालीमा भाषाको 'प्रयोजनपरक भेद' भनिएको छ । परिभाषा दिएर अर्थ स्पष्ट पार्नुपर्ने भएको हुनाले यस्ता शब्दहरूलाई प्राविधिक/पारिभाषिक शब्दावली भनिएको हो ।

२.२.१ पारिभाषिक शब्दको परिभाषा

प्राविधिक र पारिभाषिक शब्द व्युत्पत्तिगत रूपमा भिन्न भए पनि नेपाली भाषामा यी शब्दहरूको प्रयोग समानार्थी शब्दका रूपमा गरिएको पाइन्छ । व्युत्पत्तिगत रूपमा भिन्न भए पनि अर्थगत रूपमा समानार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग हुने पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दावलीलाई विभिन्न कोश तथा विद्वान्हरूले यसरी परिभाषित गरेका छन् :

जसको अर्थ परिभाषाद्वारा सूचित गरिन्छ अर्थात् जसको व्यवहार कुनै विशेष अर्थको सङ्केतको रूपमा गरिन्छ त्यस्ता शब्दावलीलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ (हिन्दी शब्दसागर, २०२६) ।

खास क्षेत्रमा चल्ने तथा विशिष्ट अर्थमा प्रयोग हुने र परिभाषा दिनुपर्ने खालका शब्दहरूको सङ्गालोलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०५२) ।

परिभाषा दिनुपर्ने विशिष्ट क्षेत्रमा प्रचलित विशेष अर्थ बुझाउने शब्दावलीलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ (प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोष, २०६१) ।

विशिष्ट अर्थमा प्रयोग हुने शब्दहरूको सूचीलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ (राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश, २०६३) ।

विशिष्ट अर्थमा प्रयोग हुनेवाला शब्दहरूको सूचीलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ (ज्ञान शब्दकोश, सन् २०१०) ।

कुनै पनि प्राविधिक शब्दावलीमा प्राविधिक शब्दहरूको सङ्ख्या निश्चित हुने गर्छ र परिभाषाद्वारा तिनको अर्थगत र प्रयोजनपरक सीमाङ्कन निर्धारण गरिएको हुन्छ । यस्ता शब्दहरूमा अर्थगत परिशुद्धता र प्रयोगमा एकरूपताको अपेक्षा गरिएको हुन्छ (मोहन्ति, १९९४ : ३४) ।

सामान्यतः पारिभाषिक शब्दको सम्बन्ध पारिभाषासित हुन्छ अनि प्राविधिक शब्दको सम्बन्ध प्रविधिसित । जस्तो— प्रवक्ता, रस, शिलान्यास आदि पारिभाषित गर्नुपर्ने खालका शब्द पारिभाषिक शब्द हुन् भने टूलीबस, भूउपग्रह, स्पुतनिक आदि प्रविधि जनाउने वा त्यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित शब्द प्राविधिक शब्द हुन् । नेपाली भाषामा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्द व्युत्पत्ति र अर्थका दृष्टिले वेग्लै भए तापनि भन्दाै समानार्थी रूपमा प्रयुक्त हुँदै आएका छन् । प्राविधिक क्षेत्रमा पनि पारिभाषिक शब्द हुने र पारिभाषिक शब्द पनि प्राविधिक स्वभावका बन्ने भएकाले यिनमा अर्थको अन्तर्मिश्रण पाइन्छ (पराजुली, २०५१ : १०५) ।

ज्ञान, विज्ञान, कला, व्यवसाय आदिका विशेष क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थमा प्रयुक्त हुने शब्दलाई प्राविधिक शब्द भनिन्छ । यसैलाई पारिभाषिक शब्द पनि भनिन्छ (शर्मा, २०५३ : ९२) ।

ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थ र सुनिश्चित रूपले परिभाषित शब्द पारिभाषिक शब्द हुन् (बन्धु, २०६४ : १५) ।

पारिभाषिक शब्दावली विशेष भाषिक एकाइ हो । प्राविधिक या पारिभाषिक शब्द क्षेत्रविशेषमा प्रयोग हुने शब्द हुन् । पारिभाषिक शब्दावली क्षेत्रविशेषमा प्रयोग हुने हुँदा त्यस क्षेत्रको सन्दर्भबाट नै स्पष्ट हुन्छन् । प्राविधिक शब्दावलीको निश्चित अध्ययन क्षेत्र र विषयवस्तु हुन्छ । यो प्रयोजनपरक भाषिक भेद हो । यो विशेष भाषा र मानककीकरणको आधार पनि हो (शर्मा, २०६६ : ११९) ।

रेजिस्टर भन्नाले कुनै पनि पाठको सम्बन्धित सामाजिक परिवेश भल्काउने भाषिक विशेषतालाई बुझाउँछ (म्याकक्याथि, २०१० : ३२) । यस्ता विशेषताहरू भाषाका विभिन्न तहमा

विशिष्ट रूपले भल्किन्छन्, जस्तै : उच्चारण, व्याकरण र शब्दावली । कुनै पनि क्षेत्रविशेषको ज्ञान वा सूचना प्रथमतः त्यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दावलीमा भल्किन्छ । उदाहरणका लागि, विज्ञान र चिकित्साशास्त्रका भाषिक विशेषता यी व्याकरणमा भन्दा पनि मूलतः शब्दावलीमा बढी देखिन्छ । क्षेत्र विशेषका यस्ता शब्दहरूलाई प्राविधिक/पारिभाषिक शब्द भनिन्छ, जुन शब्द दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने साधारण शब्दभन्दा निकै भिन्न हुने गर्दछन् ।

माथि दिइएका परिभाषाका आधारमा पारिभाषिक शब्दावलीको परिभाषा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ : भाषाका विशिष्ट क्षेत्रमा विशेष अर्थका लागि प्रयोग गरिने त्यस्ता शब्दावलीलाई प्राविधिक या पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ जसको अर्थ परिभाषा दिएर स्पष्ट पारिन्छ । साथै, यस्ता शब्दावलीमा अर्थगत परिशुद्धता र प्रयोगमा एकरूपताको अपेक्षा गरिएको हुन्छ । यस्ता शब्दावली ज्ञानका हरेक क्षेत्रका विकासका लागि महत्त्वपूर्ण आधार स्तम्भ मानिन्छन् ।

२.३ पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषता

भाषाका सामान्य शब्दहरूको भन्दा पृथक लक्षण एवम् विशेषताका कारण नै पारिभाषिक शब्दावलीलाई विशिष्ट शब्दावलीका रूपमा लिइन्छ । यस्ता शब्दावली ज्ञान, विज्ञानका विशिष्ट क्षेत्रसँग सम्बन्धित हुन्छन् र विशिष्ट पहिचान बोकेका हुन्छन् । पारिभाषिक शब्दावली संज्ञापरक हुन्छन् र यिनलाई प्रष्ट्याउनका लागि विशेष अर्थ वा परिभाषा दिनुपर्ने हुन्छ । यस्ता अर्थ र परिभाषा निश्चयात्मक प्रकृतिका हुन्छन् । जसको प्रयोग विषय, प्रसङ्ग एवम् वातावरण अनुसार भिन्न ढङ्गबाट नभई निश्चित अर्थका लागि मात्र प्रयोग गर्न सकिन्छ । कुनै पनि भाषाको प्रयोगमा आउने सबै शब्दावली पारिभाषिक हुँदैनन् । कुनै पनि शब्द पारिभाषिक हुनका लागि उक्त शब्दमा विशेष अभिलक्षण हुन आवश्यक हुन्छ । सामान्य शब्दभन्दा अलग रहेर विशेष सन्दर्भमा विशिष्ट अर्थ द्योतन गर्न सक्ने विज्ञान प्रविधि तथा ज्ञानका विशेष क्षेत्रमा प्रयोग भई प्राविधिकता जनाउन सक्ने र स्पष्ट परिभाषा वा प्रयोग सन्दर्भ प्रस्तुत गरेर मात्र अर्थ स्पष्ट पार्न सकिने, अर्थगत स्पष्टता र सुनिश्चितता भएको, सरलता, संक्षिप्तता र अर्थगत विशिष्टता जस्ता गुणले युक्त शब्द नै पारिभाषिक शब्द हो ।

पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषतालाई केही विद्वान्हरूले आआङ्गनै ढङ्गले बुझाउने प्रयास गरेका छन् । तीमध्ये केही विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषताहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

युगेश्वरप्रसाद वर्मा (२०४४) ले पारिभाषिक शब्दावलीको विशेषता प्रस्तुत गर्दै पारिभाषिक शब्द निर्माणमा यी गुणहरू प्रतिबिम्बित हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् :

प्राविधिक शब्द सकेसम्म एक शब्दको हुनुपर्दछ । प्राविधिकताको लागि मूल शब्द अथवा नाम भए पुग्छ । यसमा शब्दको साँगोपाँगो व्याख्या र विवरण अनावश्यक र अर्थ सम्प्रेषणमा कतिपय दृष्टिकोणबाट बाधक हो । यस्तो शब्द छोटो भयो भने स्मरण र उच्चारण दुवै किसिमबाट सजिलो र राम्रो हुन्छ ।

एउटै वस्तु अथवा अवधारणाका लागि विभिन्न शब्दको प्रयोगले अव्यवस्था र भ्रमको स्थिति सिर्जना गर्दछ । प्राविधिक शब्दावलीमा यस्तो अवस्था अनिश्चितता र भ्रम हुने स्थिति हुनुहुँदैन । एउटा शास्त्र अथवा विज्ञानमा एउटा संकल्पनालाई व्यक्त गर्ने एउटै शब्द हुनु आवश्यक छ ।

प्राविधिक शब्दले अस्पष्ट अथवा अनिश्चित अर्थ राख्दैन । यसको अर्थ सुस्पष्ट र सुनिश्चित हुनुपर्दछ । जसले गर्दा अन्य अर्थको सम्भावना अथवा आशङ्का नरहोस् । अर्थको सुनिश्चितता प्राविधिक शब्दावलीको मूल प्रकृति हो ।

प्राविधिक मूल शब्दमा उर्वरता यसको एउटा विशेषता हो । यस्तो शब्द निर्माण गर्न सक्तो भने आवश्यकता अनुसार त्यस मूल शब्दबाट उपसर्ग प्रत्यय अथवा शब्द थपेर कतिपय सम्बद्ध शब्दहरूको रचना गर्न सकिन्छ ।

यस सम्बन्धमा शब्दको स्रोततिर ध्यान दिनु आवश्यक छ । विदेशी भाषाको रूप विधान आङ्गनै किसिमको हुन्छ । अन्य भाषामा विदेशी शब्दको आयातले ग्राहक भाषामा मूल विदेशी भाषाको उर्वरता कायम रहन सक्दैन । त्यस्ता शब्दबाट अन्य शब्द निर्माण गर्न सकिँदैन । त्यसकारण सम्भव पर्यन्त विदेशी शब्द नलिनु श्रेयस्कर हुन्छ । अनिवार्य अवस्थामा मात्र विदेशी शब्दलाई ग्रहण गर्नु उपयोगी हो ।

असमान सङ्कल्पना अथवा वस्तुहरूको सन्दर्भमा एकरूपताबाट भ्रम उत्पन्न हुन्छ । असमान सङ्कल्पना अथवा वस्तुको लागि रूप र उच्चारणमा उस्तै सुनिने शब्द निर्माण गर्नु हुँदैन किनभने यस्ता शब्दहरूमा भ्रमको आशङ्का रहन्छ ।

बहुभाषी समाजमा प्रयुक्त हुने प्राविधिक शब्दहरू सबै भाषाभाषीहरूलाई उच्चारण गर्दा सरल र सुबोध हुनुपर्दछ ।

संक्षिप्तता, सरलता र अर्थको वैशिष्ट्यता प्राविधिक शब्दावलीको प्रकृतिका आधारभूत विशेषताहरू हुन् । अर्थ वैशिष्ट्य कायम राख्नुमै यसको सार्थकता देखिन्छ (पौडेल, २०६८ : १७) ।

बलराम अर्याल, पारिभाषिक शब्दावली : केही आधारभूत सिद्धान्त (२०४५) ले पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषताहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

प्राविधिक शब्दावली विज्ञान र प्रविधिसँग निकटतम सम्बन्ध भएको एक अनुशासन भएकाले यी विषयको अभिन्न अङ्ग हो । यही क्षेत्रमा समाजको एक अंश पनि कार्यरत रहन्छ जसले मुलुकको उन्नतिमा ठूलो भूमिका खेलि रहेको हुन्छ ।

पारिभाषिक शब्दावलीको अर्को विशेषता लघुता हो । यस अन्तर्गत सही अभिव्यक्तिको पालना हुनु नितान्त आवश्यक छ । तर लघुता र दृढता व्युत्पत्तीय स्पष्टता अनुरूप नै हुनु पर्दछ भन्न सकिँदैन । नयाँ पारिभाषिक शब्द निर्माण गर्न प्राचीन वा बाह्य भाषाबाट आएका शब्दहरूको सट्टामा प्रयोग गरिन्छ जस्तै : विचारार्थ- विचारका लागि । नेपाली भाषामा पनि संस्कृत भाषाबाट लिइएका पारिभाषिक शब्दहरू नियमित लघु छन्, तर सबैको व्युत्पत्तीय स्पष्टता छ भन्न सकिँदैन ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०५१) मा पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषतालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रयोगमूलक रूपमा रुढार्थ भण्डै एउटै देखिने पारिभाषिक वा प्राविधिक शब्दका खास विशेषता के हुन् भने यी शब्दहरू खास शब्दका तुलनामा लक्षणामूलक हुन्छन् । कुनै सिद्धान्त वा मान्यताको प्रतिनिधित्व हुने अर्थ ग्रहण गर्नुको साथै विशिष्टता तथा प्राविधिकता समेत अँगाल्न पुग्छन् ।

मोहनराज शर्मा (२०५३) मा पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार बुँदाबद्ध गरेका छन् :

यो निश्चित सीमामा बाँधिएको हुन्छ । यसको तात्पर्य के हो भने एउटा क्षेत्रमा प्रचलित शब्दको प्रयोग प्रायः अर्को क्षेत्रमा गरिन्न र गरिन्छ भने पनि बेग्लै अर्थमा ।

यसमा मितव्ययिता हुन्छ । धेरै शब्दमा व्यक्त हुने कुरालाई एक दुई शब्दमै भन्न सकिन्छ ।

यसमा स्पष्टता हुन्छ । प्राविधिक शब्दको अर्थ खास निश्चित र निर्धारित भएकाले अस्पष्टता हुँदैन । कुनै दुई पारिभाषिक शब्दको अर्थ समान नहुने भएकाले पनि स्पष्टता हुन्छ ।

यसले एउटै मात्र अर्थ बुझाउँछ । प्राविधिक शब्दहरू अनेकार्थी हुन्छन् । यस्ता शब्दको सामान्य अर्थ भए पनि त्यससँग पारिभाषिक रूपमा कुनै सम्बन्ध हुँदैन ।

प्राविधिक शब्द प्रायः सापटी हुन्छन् । नेपालीमा प्रचलित अधिकांश प्राविधिक शब्द पनि कि सापटी शब्द कि तत्सम शब्दबाट निर्मित छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०६४) मा पारिभाषिक शब्दावलीका विशेषतालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पारिभाषिक शब्दावली विभिन्न शास्त्रहरूमा विशिष्ट अर्थबोधका निमित्त प्रयुक्त हुन्छन् । उदाहरणका निमित्त रस शब्दको प्रयोग आयुर्वेद र काव्यशास्त्रमा बेग्लाबेग्लै रूपमा हुन्छ । आयुर्वेदमा कुनै धातुलाई भस्म पारेर बनाइएको औषधिलाई रस भनिन्छ भने काव्यशास्त्रमा विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावको योगबाट हुने आनन्दानुभवलाई रस भनिन्छ । यस्तै 'योग' शब्दका पनि गणित, ज्योतिष तथा दर्शनमा बेग्लाबेग्लै अर्थ छन् । यसरी कुनै पारिभाषिक शब्दका एकभन्दा बढी अर्थ भए पनि तिनको प्रयोग हुँदा भ्रम हुँदैन । फलस्वरूप यस्ता शब्दहरूको सुनिश्चित अर्थ हुन्छ र अर्थबोध गराउन यी समर्थ हुन्छन् । यसै सुनिश्चितताले गर्दा पारिभाषिक शब्दहरूको न अर्थमा परिवर्तन हुन्छ न अर्थलाई देश, काल र परिस्थितिहरूले रङ्गाउन नै सक्छन् । अन्य शब्दका अर्थमा परिवर्तन भए पनि ती विभिन्न शास्त्रका शब्दहरू जो अतिप्राचीन कालमा प्रयुक्त हुन्थे, आज पनि उही अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन् ।

२.४ नेपाली भाषामा पारिभाषिक शब्द लेखन परम्परा

समाजभाषाविद् हगेन (ई.१९७२) ले मानक/भाषा छनौट, लेख्यीकरण, स्वीकार्यता र कार्यविस्तार गरी भाषा योजनाका चार चरणको प्रस्ताव गरेका छन् । त्यस्तै, फर्गुसनले पनि भाषा विकासको तीन चरणको उल्लेख गरेका छन् । जस अन्तर्गत लेख्यीकरण, मानकीकरण र आधुनिकीकरण पर्दछन् । यीमध्ये भाषाको आधुनिकीकरणका लागि कार्यविस्तार चरण सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चरण मानिन्छ । यस अन्तर्गत भाषाको शब्द भण्डार र वाक्य संरचनाको क्षेत्रगत विस्तार गरिन्छ । भाषाको क्षेत्रगत विस्तार भन्नाले विज्ञान, प्रविधि, कानून, सञ्चार, वाणिज्य, साहित्य जस्ता विशिष्ट क्षेत्रका नयाँ र विशिष्ट अवधारणाहरूलाई बुझाउन आवश्यक पर्ने शब्दहरूको निर्माण र तिनको प्रयोग पर्दछन् । क्षेत्र विशेषका विशिष्ट शब्दहरूलाई पारिभाषिक/प्राविधिक शब्द भनिन्छ । पारिभाषिक शब्दविना सम्बन्धित क्षेत्र विशेषसँग सम्बन्धित पेसाकर्मी बीच लिखित र मौखिक संवाद

हुने सम्भावना न्यून रहन्छ । अतः कुनै पनि क्षेत्रको विशिष्ट पहिचानका लागि त्यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दहरूलाई व्यवस्थित गरिनुपर्छ । पारिभाषिक शब्दहरूको योजना, लेखन र व्यवस्थापनलाई प्राविधिक शब्दावली योजना भनिन्छ । यस्तो योजना विना कुनै पनि भाषा आधुनिकतातर्फ उन्मुख हुन सक्दैन ।

नेपाली भाषाको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा, पारिभाषिक शब्दको प्रयोग सामान्यतः अभिलेखनको समयमा नै भएको देखिन्छ । बालकृष्ण पोखरेल (२०६२) मा प्रयोग गरिएका शब्दहरू जस्तै : म्युमाइ : औषधी विशेष, गदिय : खुट्टो पाक्ने रोग, ओषता : औषधी आदि (बाजपरीक्षा) । चिकित्सा, वायुज्वर, पित्तज्वर, कफज्वर आदि (ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा) । अभिलेखकालीन समयदेखि नै स्वभावैले यस्ता पारिभाषिक शब्दहरूको प्रयोग हुँदै आएको थियो । यद्यपि पारिभाषिक शब्दको लेखन भने निकै पछि मात्रै भएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा ग्रन्थलेखनको कार्य जति-जति बढ्दै गयो उति-उति धारणामूलक पारिभाषिक शब्दहरूको प्रयोगको मात्रा पनि बढ्दै गयो । अदालती र प्रशासनिक लेखनमा पनि शब्द प्रयोगबारे उत्तिकै ध्यान दिइन्थ्यो तापनि ऐनहरूको प्रकाशनमा शब्दको परिभाषा दिने क्रम बढ्दै गयो । नेपालको बाह्य संसारसँगको सम्पर्क बढ्दै जाँदा विदेशी भाषाका शब्दहरू नेपाली भाषामा आए । मुगलानमा अङ्ग्रेजहरूको आधिपत्य स्थापित भएपछि र नेपाली सेनाको अङ्ग्रेजीकरण गरेपछि अङ्ग्रेजी शब्दहरूको वृद्धि भयो र शिक्षाको उन्नति र प्रशासनको विस्तारका साथ यो क्रम बढ्दै गयो । नेपाली भाषामा पुस्तकहरूको निर्माण र विकास गर्ने उद्देश्यले गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति (१९६९) को स्थापना पछि समितिले केही पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशन गर्‍यो । यी पुस्तकहरूमा अङ्ग्रेजीका समानान्तर नेपाली पारिभाषिक शब्दावलीको प्रयोग गरिएको छ (बन्धु, २०६४ : २८) ।

नेपाली भाषाका सन्दर्भमा पारिभाषिक शब्दावलीको सचेत तथा व्यवस्थित प्रयास निकै पछि भएको पाइन्छ । पारिभाषिक शब्दावली लेखनका सम्बन्धमा शर्माको भनाइ यस्तो छ— “नेपाली भाषाविज्ञान या व्याकरणका क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी समरूप र समर्थ प्राविधिक शब्द प्रयोग एटन (१८२० इ.) का कार्यबाट आरम्भ भएको पाइन्छ । यिनका व्याकरणमा स्वर, हलन्त, वर्ग जस्ता शब्दको प्रयोग पाइन्छ । पछि टर्नबुल (१८८७ ई), टर्नर (१९३१ इ.) का कार्यमा पनि पारिभाषिक शब्दको प्रयोग भेटिन्छ” (शर्मा, २०६६: १५६-१६६) ।

नेपालमा भएका पारिभाषिक शब्द र लेखन पद्धतिलाई दुई पक्षबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । पहिलो अन्तर्गत नेपालीको व्याकरण, नेपालीको एकलभाषी शब्दकोष, द्वैभाषिक शब्दकोष निर्माण गर्दा सामान्य रूपले प्रवेश पाएका पारिभाषिक शब्दहरू पर्दछन् ।

पहिलो अन्तर्गत व्याकरणविद् एटनको **ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज** (१८२०), टर्नबुलको **नेपाली ग्रामर एण्ड भोकाबुलरी** (१८८७), टर्नरको **अ कम्पेरेटिभ एन्ड इटिमोलजिकल डिक्सनरी अफ नेपाली ल्याङ्गवेज** (१९३१) जस्ता नेपाली भाषाविशेषका क्षेत्रमा भएका विशिष्ट कामका क्रममा निर्माण भएका शब्दकोषमा पारिभाषिक शब्दहरूले प्रविष्टि पाएका छन् । यी प्रयत्नहरू पारिभाषिक शब्द लेखनमा मात्र केन्द्रित थिएनन् । यी शब्दकोषहरूमा पारिभाषिक शब्दहरूको प्रविष्टि भए तापनि पारिभाषिक शब्दावली निर्माणको योजनाबद्ध प्रयास भने भएको पाइँदैन । दोस्रो अन्तर्गत, क्षेत्रगत रूपमा प्रयोग हुँदै आएका पारिभाषिक शब्दहरूको सङ्कलन र नयाँ अवधारणालाई बुझाउन आवश्यक प्राविधिक शब्दहरूको निर्माण र व्यवस्थापनको सचेत व्यक्तिगत/संस्थागत योजना पर्दछन् । पारिभाषिक शब्द लेखनको यस्तो प्रयास नेपालमा २०२० को दशकबाट सुरु भएको पाइन्छ । उक्त दशकदेखि ६० को दशकको अन्त्यसम्ममा पारिभाषिक शब्द लेखनका क्षेत्रमा भएका योजनाबद्ध कार्यलाई ऐतिहासिक कालक्रममा राख्न सकिन्छ :

सैनिक शब्दावली (२०२१) मा सैनिक क्षेत्रका एक सय शब्द मात्र भए तापनि यसको विशेष महत्त्व छ । एकातिर नेपाली समाजमा अनुकूलित भइसकेका जर्नेल, कर्नेल, कप्तान, कप्तान कमान्डर, कम्पनी, मेजर, रिक्टे जस्ता शब्दहरूलाई हटाइएको छ भने अर्कातिर अति संस्कृतिकरणको प्रवृत्ति अँगाली कार्यरथी, पार्श्ववर्ती, चमू, गुल्म, पृतना, अतिरथी जस्ता शब्दहरूलाई भित्र्याइएको छ । यस कार्यले सैनिक क्षेत्रमा प्रचलित अङ्ग्रेजी शब्दलाई नेपालीकरण गरिएको ऐतिहासिक घटनालाई स्पष्ट पार्छ । यस शब्दावलीलाई पारिभाषिक शब्दावली सम्बन्धी प्रथम योजनाबद्ध प्रयास मान्न सकिन्छ (बन्धु, २०६४: २८) ।

सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले (२०२६) सालमा **रूपान्तर गरिएका शब्दहरू** शीर्षकको शब्दावली प्रकाशित गर्‍यो । जम्मा ४२ पृष्ठमा प्रकाशित यस पुस्तिकामा जम्मा साढे आठसय जति शब्दहरू रहेका छन् । यसमा प्रशासन क्षेत्रका शब्दहरू राखिएका छन् र बैना, धरोट, च्यापा, भ्याटभ्याटे जस्ता शब्दहरूले के देखाउँछ भने यी शब्दहरूको रूपान्तरणमा सरलतालाई आधार मानिएको छ र यस शब्दावलीमा नेपाली समाजमा प्रचलित शब्दहरूलाई पनि समाविष्ट गरिएको छ । प्रचलित अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूलाई जस्ताको तस्तै राखिएको छ । उदाहरणका लागि कार्ड,

चेक, कम्पनी, ड्रसर, ड्राइभर, इन्जिन, इन्जिनियर, इन्जेक्सन, पेट्रोल, फोन, फोटो, रेफ्रिजेरेटर, स्टेशन, टेलिप्रिन्टर, टेलिफोन, टिकट, टाइप जस्ता शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ (बन्धु, पूर्ववत्) ।

दुर्गाबहादुर श्रेष्ठको **अङ्ग्रेजी-रोमन-नेपाली शब्दकोश** (२०३२) र पुष्पप्रसाद ओलीको **प्राविधिक शब्दहरूको अङ्ग्रेजी-नेपाली रूपान्तर** (२०३३) उल्लेख्य छन् । यिनमा पहिलोमा १०,००० र दोस्रोमा २००० जति शब्द सङ्कलित छन् । व्यक्तिगत प्रयासबाट भएका यी कार्य नेपाली पारिभाषिक शब्दावलीका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (बन्धु, पूर्ववत्) ।

कानुनी क्षेत्रका शब्दहरूको नेपाली रूपान्तर गर्ने काममा शङ्करकुमार श्रेष्ठको **नेपाली कानुन शब्दार्थसङ्ग्रह** (२०३६) को योगदान विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण छ । टोपबहादुर सिंहको **कानुनी शब्दकोष** (२०३८) यस सन्दर्भमा अर्को महत्त्वपूर्ण कृति हो । हर्षनाथ शर्मा भट्टराईको **नेपाली प्रशासनिक तथा कानुनी शब्दकोष** (२०४१) ले पनि यस क्षेत्रका शब्दावलीलाई प्रस्तुत गरेको छ (बन्धु, पूर्ववत्) ।

चन्द्रप्रसाद गोर्खाली (२०३५) को संयोजकत्वमा सम्पादित **विज्ञान शब्दावली** शीर्षकको शब्दकोष प्रकाशित छ । नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको आयोजनामा यसका सदस्य डा. चन्द्रप्रसाद गोर्खालीको संयोजकत्वा बनेको एउटा विज्ञान शब्दकोष निर्माण समितिले यस शब्दावलीलाई अन्तिम रूप दिएको हो । अङ्ग्रेजी-नेपाली वर्णक्रममा राखिएको यस शब्दसूचीमा रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, गणित र भूगर्भशास्त्रका शब्दहरू समाविष्ट छन् । यस शब्दकोषको सम्बन्धमा चूडानाथ भट्टरायले आफ्नो मन्तव्यमा यसरी व्यक्त गरेका छन्— 'नेपाली भाषामा विज्ञानतर्फको ज्ञान भर्खरै प्रवेश पाएको हुनाले नयाँ प्राविधिक शब्दको अभाव हुनु कुनै नयाँ कुरो होइन' । यस शब्दकोषमा अङ्ग्रेजी नेपाली समतुल्य शब्दहरूलाई दिइएको छ । यस कार्यले प्राविधिक शब्दावली निर्माणमा अभूत व्यवस्थित गरेको पाइन्छ ।

चित्रकुमार गुरुङ र केदार न्यौपाने (२०३६) ले संयुक्त रूपमा **प्राविधिक शब्दार्थवली : चिकित्सा तथा विज्ञान खण्ड** नामक शब्दावली प्रकाशित गरेका छन् । चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थानले यो शब्दावली प्रकाशित गरेको हो । यस ग्रन्थमा रोग र उपचार सम्बन्धी शब्दहरूले प्रविष्टि पाएका छन् । शब्दहरू अङ्ग्रेजी-नेपाली र नेपाली-अङ्ग्रेजी गरेर राखिएका छन् । उक्त शब्दावलीमा प्राविधिक शब्दावलीको परिचयका साथै त्यस्ता शब्दहरूको प्रयोग, आवश्यकता र सङ्कलन प्रक्रिया समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यस शब्दावलीमा प्राविधिक शब्दावलीको परिचयका साथै त्यस्ता शब्दहरूको आवश्यकता र सङ्कलन प्रक्रिया समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यो शब्दावली

प्राविधिक शब्दावली निर्माणको परम्परामा अर्को महत्त्वपूर्ण पाइलाको रूपमा आएको छ (बन्धु, पूर्ववत्) ।

कृष्णप्रसाद श्रेष्ठको सङ्क्षिप्त अङ्ग्रेजी-नेपाली शब्दावली (२०३७) यस सिलसिलामा अर्को महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । सम्पादकका अनुसार यो सङ्क्षिप्त शब्दकोश रुसमा पढ्न बसेका नेपाली विद्यार्थीहरूले तयार गरेको रुसी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोशको सङ्क्षिप्त रूप हो । विभिन्न विषयका अन्दाजी १५०० शब्दमात्र राखिएको यो शब्दकोश सोभियत सङ्घका उच्च शिक्षण संस्थानहरूमा अध्ययन गरिरहेका नेपालीहरूले रुसी भाषाका प्राविधिक शब्दहरूको नेपाली र अङ्ग्रेजी पर्याय खोज्ने सिलसिलामा तयार भएको बृहत् कोशको सङ्क्षिप्त रूप हो भन्ने कुरा सम्पादकबाट स्पष्ट भएको छ (बन्धु, २०६४: ३२) ।

वन मन्त्रालयको भू तथा जलाधार संरक्षण विभागले प्रकाशित गरेको उकेशराज भुजुको संरक्षण शब्दावली (२०३७) यस्तै तात्कालिक आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर तयार गरिएको अन्दाजी १००० शब्दको शब्दावली हो । यसमा भूसंरक्षणसँग सम्बद्ध अङ्ग्रेजीका शब्दहरूको नेपाली रूपान्तरका साथै तिनको सङ्क्षिप्त व्याख्या पनि प्रस्तुत छ (बन्धु, पूर्ववत्) ।

चित्रकुमार गुरुङ्ग, जुद्धबहादुर गुरुङ्ग, केदार न्यौपाने र तुङ्गशिरोमणि बास्तोलाको संयुक्त सम्पादनमा पारिभाषिक शब्दावली (अर्थशास्त्र, गणित, तथ्याङ्कशास्त्र) २०३८ निस्क्यो । यो सङ्कलन लिथोमा रहेकाले र सीमित प्रति मात्र तयार गरिएकोले धेरैलाई उपलब्ध हुन सकेन तापनि यसले प्राविधिक शब्दावलीको निर्माणका क्षेत्रमा गर्नुपर्ने कामको एउटा नमुना प्रस्तुत गर्‍यो (बन्धु पूर्ववत्) ।

चूडामणि बन्धु (२०५२) ले आधारभूत प्राविधिक शब्दावली शीर्षकको शब्दावलीमा विविध क्षेत्रका शब्दहरूको सम्पादन गरेका छन् । युनेस्कोको सहयोगमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले उक्त शब्दावली प्रकाशनमा ल्याएको हो । नेपाली भाषालाई आधुनिक विचार तथा प्रविधिहरूको वहन गर्न सक्ने बनाउँदै जाने उद्देश्यले यो शब्दावली निर्माण गरिएको कुरा प्रकाशकीयमा उल्लेख छ । यस शब्दावलीमा अङ्ग्रेजी-नेपाली र नेपाली-अङ्ग्रेजी दुवै आधारभूत शब्दहरूले प्रविष्टि पाएका छन् । खास गरी यो शब्दावली माध्यमिक तहका विद्यार्थी वा सोसरहका प्रयोगकर्तालाई लक्षित गरेर निर्माण गरेको देखिन्छ ।

हरिहर पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०६०) ले **विज्ञान शब्दकोष** निर्माण गरेको पाइन्छ । यस शब्दकोष विशेष गरी कक्षा ९ र १० का विद्यार्थीहरू लाभान्वित हुने अपेक्षा गरिएको छ । यस शब्दकोषमा विशेष गरी विज्ञान विषयका शब्दहरूले प्रविष्टि पाएका छन् ।

गोकुल सिन्हा (२०६०) ले भाषाविज्ञान र साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रयुक्त आधारभूत शब्दहरूको सङ्कलन गरी **भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष** तयार गरेका छन् । यसमा कला र साहित्य, व्याकरण र समालोचनाका पारिभाषिक शब्दहरू समेटिएका छन् ।

शङ्करराज पाठक (२०६३) ले **अङ्ग्रेजी नेपाली बृहत् शब्दकोष** शीर्षकको शब्दकोष निर्माण गरेका छन् । हालसम्मका अङ्ग्रेजी-नेपाली शब्दकोषलाई हेर्दा शब्दको प्रविष्टि र अर्थगत गहिराइमा यो शब्दकोष अग्र स्थानमा रहेको देखिन्छ ।

शङ्कर कुमार श्रेष्ठ (२०६५) ले **कानून तथा न्यायसम्बन्धी शब्दकोष** सम्पादन गरेका छन् । यस शब्दकोषमा कानून तथा न्यायसम्बन्धी शब्दहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस ग्रन्थमा अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रविष्टि रहेको छ, अङ्ग्रेजीमा ती शब्दहरूको विस्तार गरिएको छ भने अङ्ग्रेजीको नेपाली समतुल्य शब्दहरू दिइएको छ ।

२.५ सञ्चार क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्द लेखन परम्परा

नेपालको सञ्चार क्षेत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द लेखनका बारेमा चर्चा गर्नुपूर्व सञ्चार क्षेत्र त्यसमा पनि विशेष गरी लिखित सञ्चारका माध्यमको उद्भव र विस्तारको छोटो पृष्ठभूमि दिनु सान्दर्भिक देखिन्छ । नेपालमा लिखित सञ्चारको सुरुवातको श्रेय जंगबहादुर राणको बेलायत भ्रमणपश्चात् भित्रिएको हाते प्रेसलाई जान्छ । विं सं. १९०८ मा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले बेलायतबाट फर्कदा आफ्नो साथमा एउटा हाते प्रेस ल्याएका थिए । यो नै आजसम्मको खोजमा पहिलो आधुनिक प्रेस हो (रेग्मी, २०५३ : ३२) ।

नेपालमा सर्वप्रथम भित्रिएको गिद्धे प्रेसबाट नेपाली छापाखानाको इतिहास सुरु हुन्छ । यसको केही वर्ष पछि नेपालमा फेरि अर्को प्रेस भित्रियो जसलाई 'मनोरञ्जन छापाखाना' भनिएको छ । देवकोटा (२०५९: १९) का अनुसार यो प्रेस कुन सालमा ल्याइयो र यसबाट कति सालमा छाप्न सुरु भयो भन्ने कुराको यकिन गर्न नसके तापनि यस प्रेसले १९१९ सालभन्दा अगाडिदेखि पुस्तकहरू छाप्ने गरेको थियो र यो छापाखाना ठहँटीमा थियो भनी १९१९ सालमा यही छापाखानाबाट प्रकाशित 'मोक्ष सिद्धि' भन्ने कितावको कभर-पेजमा लेखिएको जानकारीबाट थाहा हुन जान्छ । वि.

सं. १९२८ तिर वीरशमसेरले 'नारायणहिटी छापाखाना' स्थापना गरी चलाएका थिए भने १९४९ सालतिर बसन्तपुरमा जङ्गी लिथो' नामको छापाखाना पनि चालु अवस्थामा रहेको पाइन्छ (रेग्मी, २०६३ : १७८) । केही मात्रामा भएपनि देशविदेश घुमेका राणाहरूले देशको एउटा सीमित सम्भ्रान्त वर्गलाई आधुनिक प्रणालीको शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने महसुस गर्न थाले । वास्तवमा यसैअनुरूप नेपालमा छापाखानाको स्थापनाले महत्त्व पाउन थालेको हो ।

विदेशबाट केही छापाखानाहरू भित्रिने क्रम जारी भइरहँदा पोखलडयाङ्का कुवेररत्न बज्राचार्यले नेपालमा १९४९ आफैले प्रेसको निर्माण गरी सञ्चालन गरेका थिए । यस प्रेसको नाम 'बुद्ध प्रेस' थियो । प्रेस स्थापनाकै क्रममा १९५० तिर ठहँटीमा मोतीकृष्ण र उनका सहयोगीहरूले पाशुपत प्रेसको स्थापना गरेका थिए । रेग्मी (२०५३ : १५) का अनुसार यो प्रेस व्यवसायिक रूपमा खोलिएको थियो । यी र यसपछि स्थापना भएका प्रेसहरूबाट नेपालको आमसञ्चारको क्षेत्रको विकासका लागि पूर्वाधारको निर्माण भयो । विसं. १९५८ वैशाख २४ गतेबाट प्रकाशन आरम्भ भएको नेपालको सबैभन्दा जेठो पत्रिका *गोरखापत्र*को प्रकाशनलाई नेपाली आमसञ्चारका क्षेत्रमा ऐतिहासिक महत्त्वका साथ लिने गरिन्छ । गोरखापत्रको प्रकाशन सरकारी तवरबाट भएको पहिलो व्यवस्थित र योजनाबद्ध आमसञ्चारको पहल हो । सुरुमा साप्ताहिक रूपमा प्रकाशित हुँदै आएको यस पत्रिकाले नेपाली आमसञ्चार एवम् भाषा तथा साहित्यको विस्तारमा अतुलनीय योगदान पुऱ्याएको छ ।

यस पत्रिकाको प्रकाशनसँगै सञ्चार क्षेत्रमा प्रचलित आधारभूत शब्दहरूको प्रयोग हुन थाल्यो । पत्रपत्रिकाको अवधारणा नै विशेष गरी अङ्ग्रेजी भाषा केन्द्रित पश्चिमी जगत्बाट आएको हुनाले अङ्ग्रेजीका इडिटर, इडिटोरियल, प्रेस, डाइरेक्टर, न्यूज, पब्लिसर आदि शब्दहरूका लागि नेपालीमा क्रमशः सम्पादक, सम्पादकीय, छापाखाना, निर्देशक, समाचार, प्रकाशक जस्ता शब्दहरूको प्रयोग हुन थाल्यो । कतिपय अवस्थामा अङ्ग्रेजीबाट लिइएका रिपोर्ट, रिपोर्टिङ, डाइरेक्टर, एडिटर जस्ता शब्दहरूको सिधै प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको तात्पर्य छापामा शब्दहरूको प्रयोगमा सुरुका दिनदेखि नै एकरूपताको अभाव देखिन्छ । यस सम्बन्धमा देवकोटा (२०५९: ५९) गोरखापत्रमा अङ्ग्रेजीको editor का लागि कहीं एडिटर त कहीं सम्पादक लेख्ने गरेको पाइन्छ, भन्ने दृष्टान्त दिएका छन् ।

वि. सं. २००७ पछिको बदलिँदो राजनीतिक र सामाजिक परिवेशपश्चात् गोरखापत्र जस्तै जागरण, प्रगति, आवाज, समाज जस्ता अन्य पत्रिकाहरूले नागरिक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अभ्यास गर्न थाले । यसै क्रममा २००७ मा प्रथमपटक नेपाली भाषामा रेडियो प्रसारण सुरु भयो । यसबाट

नेपाली सञ्चार क्षेत्रको अझ विस्तार भयो । २०१३ सालमा प्रकाशित 'हाल खबर' दैनिकले देशको वास्तविक गतिविधिको सहरी आलोचना गर्नुका साथै देशको तत्कालीन राजनैतिक अवस्थाप्रति व्यङ्ग्यात्मक आलोचना गर्ने परम्पराको थालनी गर्‍यो । यसपछि, निरन्तर रूपमा पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशनमा आउन थाले । काठमाडौँबाट नेपाली, नेवारी, हिन्दी, अङ्ग्रेजीमा समेत अनेकन पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशनमा आउन थाले । दैनिक समाचार, सत्याग्रह, नेपाल समाचार, समय तरङ्ग, भूगोल पार्क, दियालो, गोरेटो, लोकमञ्च, दैनिक नेपाल, जनमत, मातृभूमि, मदरल्यान्ड, नयाँ समाज, डेलि मिरर, राइजिङ् नेपाल आदि दैनिक एवम् साप्ताहिक पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित भए (रेग्मी र खरेल, २०५८ : ७८-७९) ।

आमसञ्चारका दैनिक एवम् साप्ताहिक पत्रिकाहरूको प्रकाशनमा तीव्रता आउन थालेपछि, यस क्षेत्रमा प्रयुक्त विशिष्ट शब्दहरूलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकताको महसुस हुन थाल्यो । विशेष गरी सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त शब्दहरूको एकरूपता, अवधारणात्मक परिशुद्धता र प्रयोगात्मक सहजताका लागि छरिएर रहेका शब्दहरूको सङ्कलन र सम्पादन गर्नुपर्ने देखियो । त्यसै गरी अङ्ग्रेजीका माध्यमद्वारा प्रवेश पाएका नवअवधारणाहरूका लागि नेपाली भाषामा उपयुक्त शब्द निर्माण गर्नुपर्ने पनि देखियो । यस परिप्रेक्ष्यमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले २०२६ सालमा प्रकाशित गरेको अन्दाजी ८०० शब्दको 'रूपान्तर गरिएका शब्दहरू' लाई प्रथम पहलका रूपमा लिइन्छ (बन्धु, २०६७ : २७) । यस सङ्ग्रहमा करिब आठ सय जति शब्द छन् । यसमा प्रचलित अङ्ग्रेजीका कतिपय शब्दहरूलाई अङ्ग्रेजीमा नै राखिएको छ । उदाहरणका लागि कार्ड, चेक, कम्पनी, ड्रेसर, ड्राइभर, इन्जिन र इन्जिनियर, पेट्रोल, रेफ्रिजेरेटर, स्टेसन, टेलिफोन, टिकट, टाइप जस्ता शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ (बन्धु, २०६४: १९) ।

@= ^ lgisif{

प्राविधिक/पारिभाषिक शब्दावली अङ्ग्रेजी भाषाको टेक्निकल टर्मिनोलोजीको नेपाली रूपान्तर हो । प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थका दृष्टिले बेग्लै भए तापनि नेपाली भाषामा यिनीहरूको प्रयोग समानार्थी शब्दका रूपमा भएको छ । ज्ञान-विज्ञान लगायत भाषाका विशेष क्षेत्रसँग सम्बन्धित रहने विशिष्ट अर्थ प्रदान गर्ने शब्दावलीलाई पारिभाषिक वा प्राविधिक शब्दावली भनिन्छ । संरचनागत रूपमा संक्षिप्तता, अर्थगत स्पष्टता, सरलता र मितव्ययिता जस्ता अभिलक्षणका साथ देखिने पारिभाषिक शब्दहरू कुनै खास विषय क्षेत्रका विशिष्ट अर्थयुक्त यस्ता शब्दावलीको प्रयोग सामान्य प्रयोक्ताभन्दा पनि सम्बद्ध क्षेत्रका वक्ताले गर्ने गर्छन् । जसका कारण यस्ता शब्दावली सामान्य शब्दावलीका तुलनामा पृथक् देखिन्छन् । प्रत्येक भाषामा यस्ता

शब्दावलीले महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेका हुन्छन् । पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दावलीको स्तरीयताले उक्त भाषालाई समृद्ध एवम् सम्पन्न बनाउन टेवा पुऱ्याउँछ । ज्ञान विज्ञानलगायत भाषाका सम्पूर्ण क्षेत्रहरू व्यापक भइरहेको तत्कालीन समयमा यस्ता शब्दहरूको निर्माण, प्रयोग र विस्तार हुनु स्वाभाविक हो । जसले गर्दा भाषामा दिनप्रतिदिन यस्ता शब्दहरूको आगमन भइरहेको छ । यस्ता शब्दावलीसँग परिचित हुनु भाषा प्रयोक्ताहरूका लागि अनिवार्य हुन्छ । भाषाले ज्ञानका क्षेत्रमा जति प्रगति गर्दै जान्छ, त्यति नै प्राप्त ज्ञानलाई सम्बोधन गर्नका लागि उचित शब्दहरूको आवश्यकता पर्दै जान्छ, फलस्वरूप नयाँ नयाँ पारिभाषिक शब्दावलीले उक्त भाषाका क्षेत्रमा प्रविष्टि पाउँदै जान्छन् । जसले गर्दा भाषिक शब्दभण्डारलाई सबल र समृद्ध बनाइ नेपाली भाषाको संवृद्धिमा समेत मद्दत पुऱ्याउँछ ।

सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दको अध्ययन

३.१ विषय प्रवेश

भाषाका खास कुनै क्षेत्रमा प्रयोग भई विशिष्ट अर्थ प्रकट गर्ने, परिभाषा वा प्रयोग सन्दर्भ प्रस्तुत गरेर मात्र अर्थात्उन सकिने खालका शब्दावलीलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिन्छ । यस्ता अभिलक्षणयुक्त शब्दहरू सामान्य शब्दजस्तो दैनिक व्यवहारमा प्रयोगमा नआई विशेष सन्दर्भमा विशेष क्षेत्रमा प्रयोगमा आउँछन् । त्यसैले पारिभाषिक शब्दावलीसँग खास विषय क्षेत्रका प्रयोक्ता मात्र परिचित हुन सक्दछन् । यस्ता शब्दावलीको ज्ञानको अभावले सामान्य जीवनयापन गर्ने सर्वसाधारणको तथा अपठितको भाषिक सम्प्रेषणमा खासै फरक पर्दैन । ज्ञानका कुनै दुई वा सोभन्दा बढी क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू बीच कतिपय पारिभाषिक शब्दहरूसँग बोधगम्यताको स्थिति नहुन पनि सक्दछ । जस्तै: एउटा वैज्ञानिक साहित्यिक क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दसँग परिचित नहुन पनि सक्दछ । यस्ता शब्दावली भाषाका विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग भएर आउँदा आफ्नै विशिष्ट पहिचानका साथ आएका हुन्छन् । सञ्चार क्षेत्रका छापाखान र पत्रपत्रिकासम्बन्धी लेखिएका पुस्तकमा केन्द्रित भएर यो शोध कार्य सम्पन्न गरिएको छ । यस परिच्छेदमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरू सङ्कलन गरी तिनीहरूलाई वर्णानुक्रममा राखिएको छ । सञ्चारको क्षेत्र विस्तृत र व्यापक भएको हुँदा शब्द सङ्कलन गर्दा छापा तथा पत्रपत्रिका सम्बन्धी लेखिएका पुस्तकबाट मात्र लिइएको छ । ती शब्दहरूको परिभाषा दिँदा सकेसम्म यस क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तिहरूका परिभाषालाई प्राथमिकता दिइएको छ । परिभाषा दिँदा कम्तीमा दुईवटा र बढीमा चारवटासम्म दिइएको छ । प्रत्येक परिभाषामा आफ्नो निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ सर्वेक्षणको आधार

सञ्चार क्षेत्रको प्रभाव र विकास विश्वव्यापी रूपमा बढ्दो छ । दिनहुँजसो आमसञ्चारका माध्यमहरूको विकास भइरहेको छ । त्यसैले सञ्चारको क्षेत्र दिनदिनै बढ्दो छ । सञ्चारको क्षेत्र ज्यादै व्यापक भएको हुनाले शब्द सङ्कलन गर्दा छापाखाना र पत्रपत्रिका सम्बन्धी लेखिएका पुस्तकबाट लिइएको छ । ग्रीष्मबहादुर देवकोटा (२०५९), विजय चालिसे (२०६४/२०६५), लालदेउसा राई (२०६४) जस्ता पत्रकारिताका क्षेत्रमा स्थापित अन्वेषक तथा व्यावसायिक पत्रकारहरूका पुस्तकमा बढी दोहोरिएका शब्दहरूलाई यस अनुसन्धानको तथ्याङ्कका रूपमा प्रयोग

गरिएको छ । सङ्कलित शब्दहरूको अर्थ प्रस्तुतिका लागि सम्बद्ध विषयका पुस्तक तथा सन्दर्भ पुस्तकहरूमा विद्वान्हरूले दिएका परिभाषालाई मूल आधार बनाइएको छ । आवश्यकता अनुसार शब्दकोशको पनि सहयोग लिइएको छ ।

३.३ वर्णानुक्रममा प्रस्तुति

सङ्कलित शब्दावलीलाई नेपाली बृहत् शब्दकोशको वर्णानुक्रमको नियमलाई आधार मानी राखिएको छ ।

१. अखबार

छापिएको शब्द, चित्र जसले दृष्टिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । यसमा पत्रपत्रिका, प्रकाशनहरू, विज्ञापनहरू समय तालिका आदि पर्छन् (दाहाल, २०५८ : ३) ।

अखबार भन्नासाथ त्यससँग समाचार पनि जोडिएर आइहाल्छ । हुन त अखबारहरूले समाचारका अतिरिक्त अन्य सामग्री पनि प्रकाशन गर्छन् । विचारमूलक लेखहरू, पाठकपत्र, विज्ञापन, राशिफल आदि (अधिकारी, २०६६: ७२) ।

दैनिक, साप्ताहिक आदि निश्चित समयमा निस्कने खबरका साथै सम्पादकीय, टिप्पणी, लेख, विज्ञापन आदि छापिएको कागतलाई अखबार भनिन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६७ : ६) ।

अखबार भन्नाले प्रायजसो दैनिक अर्थात् साप्ताहिक रूपमा निस्कने समाचारपत्र जसमा दैनिक घटेका समाचारका साथै विभिन्न लेख, रचना, जानकारीमूलक सूचनाहरू हुन्छन् । अखबारलाई पत्रिका पनि भन्ने गरिन्छ ।

२. अधिनायकवादी प्रेस

शासन गर्ने बुद्धिमान् समूहले नै समाजका लागि कुन कुरा जान्न र विश्वास गर्न उपयुक्त हुन्छ, सोको निर्धारण गर्ने गर्दछ । यस धारणा अन्तर्गत बहालवाला शासक दल तथा तिनका समाजिक एवम् राजनीतिक संरचनाहरूको समर्थन गर्ने केही छानिएका व्यक्तिहरूलाई मात्र मुद्रण एवम् प्रकाशन गर्ने अनुमति पत्र दिइन्थ्यो । यस किसिमको अधिनायकवादी अवधारणा अहिले पनि साना समूहले नियन्त्रण गरेका शासन सत्ताहरूमा विद्यमान रहेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५३ : १६) ।

मानिसको निर्वाध सूचना प्राप्ति तथा प्रवाह अधिकारलाई यस प्रणालीले स्वीकार्दैन र यसलाई नियन्त्रण गर्न नियमकानुनहरू बनाएर व्यवस्थित गर्ने प्रयास गर्दछ । प्रकारान्तरमा भन्ने हो

भने यस प्रणालीमा सत्तारूढ सरकारलाई समर्थन गर्न पूर्ण प्रतिबन्ध (सेन्सर) आर्थिक सहयोग तथा सहूलियत दिएर आफ्नो पक्ष र नियन्त्रणमा लिने जस्ता प्रक्रियाहरू अबलम्बन गरिन्छ (चालिसे, २०६५ : १७०) ।

अधिनायकवादी प्रेस विश्वव्यापी प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता विपरीत देखिन्छ । यसमा एउटा निश्चित वर्गले उचित ठानेको विषयवस्तु र सम्प्रेषण माध्यम ठूलो जनसमुदाय माथि थुपार्ने गरिन्छ । विशेष गरी आजको भूमण्डलीकरण र खुला विश्वपरिवेशमा यस्तो प्रेसको औचित्य समाप्त हुँदै गइरहेको छ ।

३. अन्तर्वार्ता

समाचारलाई तथ्यपूर्ण, सुरुचिपूर्ण र जानकारीमूलक बनाउन र समाचार प्राप्त गर्न पनि अन्तर्वार्ताको ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । समाचारको प्रयोजनका लागि घटनास्थलमा तत्कालै त्यहाँ उपस्थित कसैले अन्तर्वार्ता गरेर घटनाबारे जानकारी लिन सक्छौं । त्यस घटना सम्बन्धी अन्य व्यक्तिहरूसँग प्रश्न सोध्न सक्छौं । कुनै प्रसिद्ध व्यक्तित्व राजनीतिज्ञ, वैज्ञानिक आदिसँग महत्त्वपूर्ण जानकारीका लागि अन्य मानव अभिरुचिका क्षेत्रमा विशिष्ट सफलता र लोकप्रियता पाएका व्यक्तिहरूको अन्तर्वार्ता गर्न सकिन्छ । यी विभिन्न तरिकालाई नै अन्तर्वार्ता भन्न सकिन्छ (चालिसे, २०६५ : २६) ।

अन्तर्वार्ता मिडियामा सूचनाको एक प्रमुख स्रोत हो । अखबार, म्यागाजिनदेखि लिएर रेडियो, टेलिभिजन तथा अनलाइन जस्ता विभिन्न मिडियामा सूचना प्राप्त गर्ने तरिकाको रूपमा अन्तर्वार्ता स्थापित भइसकेको छ । पत्रकारिताका सन्दर्भमा एउटा पत्रकारले घटना वा विषयवस्तुसँग सम्बन्धित व्यक्ति वा समूहसँग वार्ता गरी सूचना सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया नै अन्तर्वार्ता हो (अधिकारी, २०६६ : १३६) ।

अन्तर्वार्ता सूचना तथा जानकारीको सङ्कलन तथा प्रसारणको एक सशक्त र प्रभावकारी माध्यम हो । अन्तर्वार्तालाई रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका आदि कुनै पनि माध्यमहरूमा निकै महत्त्व दिइन्छ । यो माध्यम लिखित, मौखिक, श्रव्य, दृश्य, संरचनाबद्ध, खुल्ला आदि विभिन्न स्वरूपमा उपलब्ध हुन सक्छ ।

४. अन्तरवैयक्तिक सञ्चार

टेलिभिजन, रेडियो वा अखबार बाहेक आपस-आपसमै प्रत्येक व्यक्तिबाट व्यक्तिमा वा प्रत्येक गाउँ या टोलमा केही न केही कुरो सञ्चार भइरहेको हुन्छ । (...) अन्तरवैयक्तिक सञ्चार ती मानिसहरूबीच भएको सञ्चार हो (कार्की र गौतम, २०४३: ९) ।

हाम्रो दैनिक जीवनमा हामीले अरू व्यक्तिसँग बोलेर, इशारा गरेर, देखाएर, छोएर वा स्वाद चाखेर वा सुँघेर कुनै न कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गरिरहेका हुन्छौं र यसरी कुनै तेस्रो माध्यमको प्रयोग नगरिकन गरिने सोभो सञ्चार सम्पर्कलाई अन्तरवैयक्तिक सञ्चार भनिन्छ (पोखरेल, २०५३ : ७) ।

तेस्रो माध्यमको सहयोग नलिइकनै व्यक्ति व्यक्तिका बीचमा बोलेर, सङ्केत वा इशारा गरेर, विचार, धारणा वा सूचना-सन्देश आदान-प्रदान गर्ने काम सीमित वा अन्तर्वैयक्तिक सञ्चार हो (चालिसे, २०६४ : १२) ।

अन्तरवैयक्तिक सञ्चार भन्नाले कुनै पनि आमसञ्चारका माध्यमहरूको प्रयोग नगरिकनै एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा एकआपसमा केही कुरो भइरहेको हुन्छ । यस्तो सञ्चारलाई अन्तरवैयक्तिक सञ्चार भनिन्छ ।

५. अप्रत्याशित समाचार

अचानक हुने समाचार अप्रत्याशित समाचार हो । पृथ्वीराजमार्गको मलेखु भन्ने ठाउँमा एउटा बस दुर्घटनाग्रस्त भएको समाचारलाई अप्रत्याशित समाचार भन्न सकिन्छ (राई, २०६४: ४) ।

सधैं हुने घटनामा समाचार मूल्य रहँदैन । त्यसलाई पाठकले पढ्न रुचाउँदैनन् पनि । त्यसले अहिलेसम्म नभएको घटना अहिले हुन्छ वा कुनै घटना सर्वप्रथम हुन्छ भने त्यसमा जनअभिरुचि र समाचारमूल्य दुवै रहन्छन् । यस्तो अचानक हुने समाचारलाई अप्रत्याशित समाचार भनिन्छ (चालिसे, २०६५: १०) ।

कुनै समाचार अचानक घट्न जान्छ या कुनै जानकारीविना हुन्छ भने त्यस्तो समाचारलाई अप्रत्याशित समाचार भनिन्छ ।

६. आचारसंहिता

स्वस्थ, मर्यादित एवम् संस्थागत पत्रकारिता, सार्वजनिक नैतिकता, नागरिकहरूको मर्यादा कायम राख्न लगाउने र प्रेस स्वतन्त्रतालाई दुरुपयोग हुन नदिन पत्रकारिता सम्बन्धी आचारसंहिताको निर्माण गरिएको हुन्छ (कोइराला, २०६० : २५) ।

आचारसंहिता त कुनै व्यवसायमा व्यावसायिक आचरण कायम गर्न निश्चित सिद्धान्तहरूका आधारमा तय गरिने मान्यताहरू हुन् । विभिन्न पेशामा आ-आफ्ना आचारसंहिताहरू बनाइएका हुन्छन् । सोही अनुरूप पत्रकारिताको व्यवसायलाई उच्चतम, आदर्शमय, मर्यादित र जिम्मेवारीपूर्ण बनाउन आचारसंहिताको निर्माण गरिएको हुन्छ । यसलाई पालना गर्नु प्रत्येक पत्रकारको व्यावसायिक कर्तव्य मानिन्छ (अधिकारी, २०६६ : २०९) ।

आचारसंहिता भन्नाले कुनै पनि संस्थाले तय गरेको नियम कानूनलाई बुझिन्छ, जसलाई त्यस संस्थामा संलग्न प्रत्येक व्यक्तिले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

७. आन्तरिक सञ्चार

अरूलाई सन्देश दिने कुराभन्दा पनि आफैँभित्र के गर्ने भनेर चिन्तन गरी एउटा निष्कर्षमा पुग्नु नै अन्तरमुखी सञ्चार हो (घिमिरे, २०६० : ३) ।

आफैँभित्र सञ्चार हुने भाव, विचार र क्रिया-प्रतिक्रिया अर्थात् मानिसले आफूले आफैँसँग गर्ने सञ्चार आन्तरिक सञ्चार हो (चालिसे, २०६४ : ११) ।

आन्तरिक सञ्चार भन्नाले कुनै पनि व्यक्ति जसले आफूले आफूसँग नै बातचित गरी निष्कर्षमा पुग्नु भन्ने बुझिन्छ ।

८. आमसञ्चार

एक व्यक्तिभन्दा बढी असीमित जनसमुदायका लागि कुनै माध्यमको सहायताद्वारा कुनै पनि विषयवस्तुलाई सन्देशको रूपमा प्रसारण, प्रक्षेपण गरिन्छ तब त्यस्तो प्रक्रियालाई आमसञ्चार वा जनसञ्चार भनिन्छ (पोखरेल, २०५३ : ७) ।

आमसञ्चार भनेको आम व्यक्ति वा समुदायको बीचमा कुनै माध्यमद्वारा आपसी कुराकानी, इसारा, सङ्केत, प्रतीक, अभिव्यक्तिहरूद्वारा सूचनाहरूको आदान-प्रदान गर्नु हो (दाहाल, २०५८ : ४) ।

एक व्यक्तिभन्दा बढी असीमित जनसमुदायमा कुनै माध्यमको सहयोगबाट कुनै विषयलाई सन्देशको रूपमा एकैसाथ पुऱ्याउने वा प्रसार-प्रक्षेपण गर्ने प्रक्रिया आमसञ्चार हो (चालिसे, २०६४ : ८) ।

कुनै पनि आमसञ्चार कुनै क्षेत्र वा समुदाय विशेषका समस्याहरूको पहिचान र त्यससँग सम्बद्ध सन्देश सम्प्रेषणतर्फ केन्द्रित देखिन्छ ।

९. आमसञ्चार माध्यम

आमसञ्चार माध्यम सामाजिक शक्ति हो । यसले जनता एवम् राष्ट्रका समस्याहरू पहिचान गराई समाधानका निम्ति निश्चित जनमतको निर्माण गर्दछ । आजको आमसञ्चारको क्षेत्रले... छापाखाना, रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन, हुलाक, क्यामरा, सेटलाइट, चलचित्र, टेलिफ्याक्स, कम्प्युटर, इन्टरनेट, इमेल आदि अत्याधुनिक सञ्चार माध्यमले मानव समाजसँग मात्र हैन अन्तरिक्षसम्म आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न थालेका छन् (दाहाल, २०५८ : ५) ।

सूचना वा सन्देशलाई पुऱ्याउने वा लैजाने साधनलाई नै आमसञ्चार माध्यम भनिन्छ (चालिसे, २०६४ : १०) ।

आमसञ्चार माध्यम भन्नाले नेपालमा सञ्चालित पत्रपत्रिका, रेडियो एवम् टेलिभिजन प्रसारणहरू समाचार एजेन्सी तथा इन्टरनेटका समाचार र सूचना तथा विचारमूलक अनलाइन एवम् समाचारमूलक कार्यक्रम उत्पादन, वितरण गर्ने संस्था र सेवाहरू समेतलाई जनाउँछ (दाहाल र आचार्य, २०६५ : ३५) ।

आमसञ्चार माध्यम भन्नाले कुनै पनि सूचना वा सन्देश आम समुदायबीच लैजाने माध्यम जस्तै, पत्रपत्रिका, टि.भी, रेडियो, टेलिफोन, मोबाइल, इमेल-इन्टरनेट आदिलाई बुझिन्छ ।

१०. आमुख

समाचारको त्यो पहिलो अनुच्छेदलाई प्रारम्भ भनिन्छ । जहाँ समाचारको महत्त्वपूर्ण संक्षिप्त सार प्रस्तुत गरिएको हुन्छ (खनाल, २०५९ : ७९) ।

समाचारको अग्र भाग, पहिलो अनुच्छेद वा परिचयलाई आमुख वा इन्ट्रो भनिन्छ (घिमिरे, २०६० : ७४) ।

आमुख समाचारको मुटु हो । घटना वा समाचारको विषयवस्तुमा सानाठूला धेरै कुराहरू परेका हुन्छन्; यसको एउटा मूल जरो हुन्छ, जसका हाँगाविँगा धेरै हुन सक्छन् । त्यही मूल कुरोलाई आमुखमा प्रस्तुत गरिन्छ, (राई, २०६४ : १५) ।

आमुख भन्नाले कुनै पनि समाचारको केन्द्रीय पक्ष हो जसले प्रस्तुत गरिने विषयवस्तुलाई संक्षिप्त सारका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । यस अन्तर्गत समाचारको अग्र वा परिचय भाग पर्दछ ।

११. उदारवादी प्रेस

उदारवादी प्रेसका अवधारणा अनुसार प्रेस सरकारको अङ्ग होइन न त शासन चलाउने केही टाठाबाठाहरूको वकालत गर्ने प्रवक्ता नै हो । जनसमुदायलाई सत्य र भ्रूष बीच अन्तर छुट्याउने खुबी रहेको ठानिन्छ, तथा विचार एवम् सूचनाहरूको खुला बजारको रूपमा प्रेसका सेवा सुलभ भएकोले जनतालाई आफैं सार्वजनिक नीति निर्माण गर्न समर्थ तुल्याउँदछ । यथार्थमा स्वतन्त्रता मुखरित भएको समाजको प्रेस मार्फत् के बहुसङ्ख्यक, के अल्पसङ्ख्यक, के बलिया के निर्बल सबैले खुला रूपमा आ-आफ्ना विचार राख्ने अवसर प्रत्याभूति अत्यावश्यक हुन्छ (पोखरेल, २०५३ : १६) ।

राजनीतिक, धार्मिक तथा आर्थिक स्वतन्त्रता ज्ञान र सभ्यताको विकासको सँगसँगै अघि बढेपछि, प्रेसको आत्मनिर्णयको अवधारणामा पनि विकास हुँदै गएर उदारवादी प्रेस सिद्धान्त विकसित भयो । यो सिद्धान्तका अनुयायी र प्रवक्ताहरू मानिस सत्य र असत्य छुट्याउन समर्थ विचारवान्, विवेकी जीव हो भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्छन् । यस प्रणालीका प्रवक्ताहरूको धारणामा प्रेस सत्य अन्वयषको सहयात्री हो, सरकारको हतियार होइन बरू यसले सरकारलाई निरङ्कुश बन्नुबाट नियन्त्रण गर्छ, भन्ने सिद्धान्तमा अन्तर्निहित विचारबाटै पत्रकारिता राज्यको चौथो अङ्गका रूपमा मान्य हुन थाल्यो (चालिसे, २०६५ : १७०) ।

उदारवादी प्रेस अधिनायकवादी प्रेसका विरुद्धमा विकसित भएको देखिन्छ । यो प्रेसका मान्यता अनुसार सरकार तथा टाठाबाठा दुई चार जनाको अधीनमा नबसी सबै जनताको स्वतन्त्रताका लागि अगाडि बढ्नु पर्छ भन्ने हो । यस प्रेसले कसैलाई पनि भेदभाव नगरी सबैले खुल्ला रूपमा बोल्न पाउने स्वतन्त्रताको शङ्खघोष गर्दछ ।

१२. उपशीर्षक

मुख्य शीर्षक अन्तर्गत दिइएको सामग्रीका विभिन्न पक्षहरूको उजागर गर्ने उद्देश्यले बीचबीचमा एक दुई अनुच्छेदपश्चात् मुख्य विषयसँग सम्बन्धित जेजति पनि शीर्षकहरू दिइन्छ, त्यसलाई उपशीर्षक भनिन्छ, (रामप्रकाश, इ. २००४ : २३) ।

लामालामा समाचारलाई पढ्न सजिलो होस् भनेर र आकर्षक पार्न बीचबीचमा सुहाउँदो गरी दिइने शीर्षकलाई उपशीर्षक भनिन्छ (चालिसे, २०६५ : ८२) ।

उपशीर्षक कुनै पनि समाचारको विशेष अङ्ग हो । सामान्यतया लामो समाचारलाई सहज र बोधगम्य बनाउन समग्र समाचारको विषयवस्तुलाई सान्दर्भिक उपखण्डहरूमा उपयुक्त शीर्षकहरू दिई विभाजन गर्ने गरिन्छ ।

१३. उपचारात्मक समाचार

कुनै पनि घटना वा विषयको समाचारले पछि हुने थप नोक्सानी हुनबाट बचाउँदछ भने त्यस्ता समाचारलाई यस वर्गीकरणमा राखिन्छ (खनाल, २०५९ : ७०) ।

कुनै सम्भावित दुर्घटनाबाट हुन सक्ने ठूलो नोक्सानी र प्रभावप्रति सचेत बनाउनका लागि जनमत सिर्जना गर्ने उद्देश्यले बनाइएको समाचारलाई उपचारात्मक समाचार भनिन्छ (घिमिरे, २०६० : ५६) ।

कुनै पनि घटनाबाट भविष्यमा हुन सक्ने ठूलो नोक्सानी र प्रभावप्रति सतर्क र सचेत बनाउनको लागि जनमत सिर्जना गर्ने उद्देश्यको समाचारलाई उपचारात्मक समाचार भनिन्छ (चालिसे, २०६५ : १४) ।

उपचारात्मक समाचार समाचारका विभिन्न प्रकारहरू मध्येको एक प्रकार हो जुन मूलतः समस्याकेन्द्रित हुने गर्दछ । यसको कार्य कुनै विशेष घटना वा परिस्थितिबाट हुनसक्ने हानीनोक्सानी या पर्न सक्ने नकरात्मक प्रभावप्रति जनमानसलाई सतर्क गराउनु वा जानकारी दिनु भन्ने बुझिन्छ ।

१४. खेलकुद पत्रकारिता

खेलकुद तथा खेलकुद प्रतियोगिता (क्रिकेट, हककी, कुस्ती, ब्याटमेन्टन, फूटवल प्रतिस्पर्धा) सँग सम्बन्धित सूचना समाचार सङ्कलन गर्ने, समीक्षा, टिप्पणी आदि गर्नु, खेलको इतिहासको विश्लेषण गर्नु यी सबै खेलकुद पत्रकारिता अन्तर्गत पर्दछन् (रामप्रकाश, इ. २००४ : ३२) ।

प्रतिस्पर्धाको हेतुले आयोजित खेलकुदका बारेमा लक्षित पाठक समुदायलाई जानकारी प्रदान गर्ने पत्रकारितालाई खेदकुल पत्रकारिता भनिन्छ । (जेलिजर र आलन, इ. २०१० : १४५) ।

खेलकुदमा आएको विश्वव्यापी व्यावसायिकतासँगै खेलकुद पत्रकारिताको महत्त्व र सान्दर्भिकता बढेको देखिन्छ। विशेष गरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा ज्यादा महत्त्व पाउने क्रिकेट, फूटबल, हक्की जस्ता खेलहरूले खेलकुद पत्रकारितामा आफ्नो स्थान बनाएको पाइन्छ।

१५. खोज पत्रकारिता

भारतीय विद्वान् एम.भी. कामथका अनुसार खोजपत्रकारिता कुशल जासुसी कार्य हो र यसमा घटना पनि संलग्न हुने भएपछि यो घटना रिपोर्ट भन्दा बढी परिस्थिति र वस्तुस्थितिको रिपोर्टिङ हो (चालिसे, २०६५ : १०७)।

सार्वजनिक घटना तथा विषयवस्तुका लुकेका अथवा दुर्बोध पक्षहरूलाई बाहिर ल्याउने पत्रकारितालाई खोज पत्रकारिता भनिन्छ। यस अन्तर्गत प्रायः गलत गतिविधि, सार्वजनिक हितका क्षेत्रमा भएको भ्रष्टाचारका घटनाहरूलाई बाहिर ल्याउने कार्य पर्दछ (जेलिजर र आलन, इ. २०१० : ६५)।

खोज पत्रकारिता मूलधार पत्रपत्रिकाको एउटा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो। सामान्य रिपोर्टिङ् भन्दा भिन्न हुने यस प्रकारको समाचारमा समाजमा लुकेर रहेका विशेष गरी भ्रष्टाचार र गैरकानुनी क्रियाकलापले मुख्य स्थान पाउँदछन्। कतिपय अवस्थामा खोज पत्रकारिता जोखिमपूर्ण पनि हुने गर्दछ।

१६. खोजपूर्ण समाचार

समाचारदाताले ठाउँ-ठाउँमा, कुना-कुनामा गई अन्वेषण गर्नुपर्छ, केलाउनु पर्छ र प्राप्त सामग्रीलाई एक ठोस संरचना प्रदान गर्नुपर्छ। कुनै योजना लागू हुने र त्यसमा खास खर्च पनि हुन्छ भनी घोषणा भएपछि त्यस योजनाको आवश्यकता, तर्जुमा प्रभाव त्यसबारे जन-धारणा, यसलाई कसले कार्यान्वयन गर्न खोजेको जस्ता बुँदामा प्रकाश पार्न थप जानकारी बटुल्न सकिन्छ। यसबाट एक खोजपूर्ण समाचार बन्न जान्छ (रेग्मी, २०५३ : ७५)।

कुनै पनि घटना वा समाचारको कारण र त्यसको पृष्ठभूमिको गहन खोजीबाट तथ्य प्रकट गर्नु, कुनै पक्षले गोप्य राख्न खोजेको कुरालाई खोजीको माध्यमद्वारा सार्वजनिक गर्नु आदिलाई खोजपूर्ण समाचार भनिन्छ (घिमिरे, २०६० : ५६)।

कुनै पनि घटना वा समाचारको कारण र त्यसको पृष्ठभूमिको गहन खोजीबाट तथ्य प्रकट गर्नु खोजपूर्ण समाचार हो (चालिसे, २०६५ : १५)।

खोजपूर्ण समाचार अनुसन्धानात्मक प्रकृतिको हुन्छ, जसमा अन्वेषक पत्रकारले सङ्कलित सामग्रीलाई ठोस संरचनामा पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्दछ। अन्य प्रकारका सामान्य समाचार भन्दा यस्तो समाचारमा समय र लागत बढी लाग्ने गर्दछ।

१७. गहन समाचार

कुनै पनि घटना वा विषयवस्तुको पूर्व जानकारी सहितको समाचारलाई गहन समाचार भनिन्छ (खनाल, २०५९ : ६९) ।

जुन विषयमा लेखिन्छ, त्यस विषयमा पाठकलाई पूर्ण जानकारी दिइन्छ। पृष्ठभूमि, सबै पक्षका सम्भाव्य जानकारी, वातावरण आदिमा प्रस्ट पारिन्छ। यस्तो समाचारलाई गहन समाचार भनिन्छ (घिमिरे, २०६० : ५६) ।

समाचारको अर्थलाई पूर्णरूपले अभिव्यक्त गर्न घटनाभित्र डुबेर कल्पना, जाँगर, जोशद्वारा घटनाको विवरण मात्र दिने नभई त्यसको व्याख्या तथा खोजशक्तिद्वारा 'किन र कसरी' को उत्तरसमेत दिने प्रयास गरेको हुन्छ गहन समाचारमा (राई, २०६४ : २६) ।

गहन समाचार सतह भित्र पसी तत्कालै नदेखिने तथ्यहरूको उत्खनन हो (चालिसे, २०६५ : १५) ।

गहन समाचार खोजपूर्ण समाचारसँग निकट देखिन्छ। यस्तो समाचारले पाठकलाई कुनै विषयवस्तु, घटना वा परिवेशसँग जोडिएका के, किन, कसरी, कहाँ र कहिले जस्ता प्रश्नहरूद्वारा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको हुन्छ।

१८. चित्रशीर्षक

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित चित्रका बारेमा लेखिने सूचनामूलक परिचयात्मक शब्दलाई चित्रशीर्षक भनिन्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ३६) ।

समाचारमा प्रस्तुत हुने चित्रका साथ राखिने शीर्षकलाई चित्रशीर्षक भनिन्छ। चित्रशीर्षकले शब्द र दृष्यलाई जोड्ने काम गर्दछ (जेलिन्जर र आलन, २०१० : १५) ।

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित तस्वीरलाई बुझाउन सजीव र भावनात्मक पक्षलाई व्यक्त गर्ने, स्पष्ट, सरल तथ्यमूलक चित्रवर्णन दिनुपर्दछ, जसलाई चित्रशीर्षक भनिन्छ।

१९. छापाखाना

प्रेस व्यक्तिगत विचारहरूलाई व्यक्त गर्ने माध्यम हो । यस माध्यमद्वारा व्यक्त गरिएका विचारहरू धेरै समक्ष पुऱ्याउन सकिन्छ (कार्की र गौतम, २०४३ : २०८) ।

छापने मेसिन, टाइप, लिथो गर्ने मेसिन, सबै कलहरू, ज्यावल, कार्यालय र यस्ता हिस्साहरूको समग्र रूप नै छापाखाना हो (दाहाल र आचार्य, २०६५ : ३५)

अङ्ग्रेजीको प्रेस शब्दलाई नेपालीमा छापाखाना र छापा अथवा प्रेसका रूपमा अर्थाइएको देखिन्छ । छापाखाना भन्नाले छपाइको मेसिनरी पक्षलाई जनाउँछ, भने छापा अथवा प्रेसले छापाखानाबाट प्रकाशित पत्रपत्रिका, पुस्तक आदिलाई जनाउँछ ।

२०. जनसम्पर्क

कुनै सङ्गठन (सरकार, दल, व्यवसायिक संघ संस्था) आदिद्वारा जनमानसमा आफूप्रति रुचि सद्भावना जगाउन, आफ्ना विशिष्ट गतिविधिका बारेमा जानकारी दिने, आफ्ना कार्यक्रम, योजनाहरूका बारेमा सूचना दिने र सुझाव लिने प्रक्रियालाई जनसम्पर्क भनिन्छ । समाचारपत्र, रेडियो, टेलिभिजन, विज्ञापन, प्रचारपुस्तिका आदि जनसम्पर्कका विभिन्न माध्यमहरू हुन् (रामप्रकाश, इ. २००४ : ३९) ।

फ्रयाङ्क जेफकिन्सका अनुसार जनसम्पर्क र प्रचार अभ्यास वास्तवमा परिणामहरूको आँकलन गर्दै घटना र प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण प्रक्रिया हो । राम्ररी सोचेर, योजना गरेर प्रभावकारी ढङ्गमा गरिएको जनसञ्चार कार्यले संस्था र जनता वा लक्षित समूहबीच आपसी समझदारी बढाउन मद्दत गर्छ (चालिसे, २०६५ : ११५) ।

जनसम्पर्कका विभिन्न माध्यमहरू मध्ये पत्रपत्रिका एक सशक्त माध्यम हो । सम्बन्धित संघसंस्था वा निकाय र लक्षित जनसमुदायबीच लिखित या मौखिक रूपमा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने प्रक्रिया जनसम्पर्क अन्तर्गत पर्दछ ।

२१. दूरसञ्चार

लाखौं कोशको दूरीमा रहेका विश्वका कुनै पनि देशसँग थोरै समयमा सजिलैसँग जल, स्थल र नभको बीच नभै अन्तरिक्षका ग्रह-उपग्रहहरूमा समेत विभिन्न माध्यम तथा फोटोको आदान-प्रदान गर्नुलाई नै दूरसञ्चार भनिन्छ (कार्की र गौतम, २०४३ : २१४) ।

टाढा टाढासम्म संवाद सम्प्रेषण गर्ने प्रक्रिया र त्यसका लागि उपयोगी उपकरण जस्तै, तार, दूरभाष आदिलाई दूरसञ्चार भनिन्छ। (डा. रामप्रकाश, इ. २००४ : ४६)।

दूरसञ्चार भन्नाले धेरै टाढाटाढासम्म सूचना आदान-प्रदान गर्ने माध्यम, प्रक्रिया तथा त्यसका लागि प्रयोग हुने उपकरण भन्ने बुझिन्छ। विशेष गरी कम्प्युटर त्यसमा पनि इन्टरनेटको प्रयोगले दूरसञ्चारको क्षेत्रमा व्यापक विस्तार भएको देखिन्छ।

२२. निष्कृत समाचार

सक्रिय समाचारको विपरीत प्रक्रियाबाट प्राप्त वा सङ्कलित समाचारलाई निष्क्रिय समाचार भनिन्छ (खनाल, २०५९ : ६३)।

निष्कृत समाचार प्रायः सही र खोजपरक तथ्य तथा सत्यको उद्घाटन गर्नुभन्दा सम्बन्धित कार्यालय वा संस्थाबाट उपलब्ध गराइएको तयारी जानकारीमा आधारित हुन्छ। यस्ता जानकारी, जानकारी दिने पक्षका समर्थनमा जनमत तयार गर्न वा पाठकलाई प्रभावित पार्न दिइन्छ (चालिसे, २०६५ : १६)।

प्राथमिक स्रोतबाट नभई द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित समाचारलाई निष्क्रिय समाचार भनिन्छ। यस्तो समाचारको सङ्कलन र प्रकाशनमा पत्रकारको सक्रिय भूमिका हुँदैन।

२३. पत्रकार

पत्रकार भन्नाले समाचारपत्र, पत्रिका, समाचार दिने संस्थाहरू, लेख रचनाको संगालो प्रस्तुत गर्ने संस्थाहरूका लागि काम गर्ने समाचार सङ्कलक, लेखक, सम्पादक, स्तम्भ लेखकको समुदायलाई जनाउँछ (पोखरेल, २०५३ : १०)।

पत्रकार भन्नाले छापा, विद्युतीय तथा अनलाइन जस्ता कुनै पनि प्रकृतिका सञ्चारमाध्यम वा समाचारमूलक कार्यक्रम उत्पादन, वितरण गर्ने एजेन्सी वा संस्थामा समाचार सामग्री सङ्कलन, उत्पादन र सम्प्रेषण जस्ता कार्यसँग आवद्ध प्रधान सम्पादक, सम्पादक, सम्पादक मण्डलका सदस्यहरू, संवाददाता, स्तम्भ लेख, स्वतन्त्र पत्रकार, फोटो पत्रकार, प्रेस क्यामेरा पर्सन, व्यङ्ग्य चित्रकार, कार्यक्रम निर्माता तथा सञ्चालक, साजसज्जा, दृष्य तथा भाषा सम्पादक जस्ता

पत्रकारितामूलक कार्यसँग सम्बन्धित सञ्चारकर्मीहरूलाई जनाउँछ (दाहाल र आचार्य, २०६५ : १५८) ।

छापा, विद्युतीय तथा अनलाइन सञ्चारका माध्यमको उपयोग गरी समाचार, लेख, रचना आदिको सङ्कलन, सम्पादन तथा प्रकाशनमा संलग्न व्यक्तिलाई पत्रकार भनिन्छ । पत्रकारलाई दर्जा अनुसार संवाददाता, स्तम्भकार, सम्पादक आदि र कार्यक्षेत्रानुरूप फोटो पत्रकार, चित्र पत्रकार, स्वतन्त्र पत्रकार आदिमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

२४. पत्रकार सम्मेलन

पत्रकार सम्मेलन संस्था वा व्यक्तिले उसको उल्लेखनीय काम, विचार र कार्यक्रम तथा योजना जनसमक्ष राख्न प्रायः प्रचारका लागि दिइने एकपक्षीय जानकारी भए पनि यो समाचारको महत्त्वपूर्ण स्रोत हो । यसो हुँदा त्यो मात्र पाठकलाई जानकारी दिनेभन्दा त्यो भनाइमा साँच्चि नै समाचारमूल्य छ, छैन, भनिएका वा दाबी गरिएका कुरा सत्य, सम्भव र पाठकहरूको जानकारीका लागि अभिरुचिपूर्ण छ, छैन भन्नेतर्फ सचेत रहनुपर्छ (चालिसे, २०६५ : २९) ।

कुनै पनि व्यक्ति, संस्था, निकाय आदिका तर्फबाट पत्रकारहरूलाई आधिकारिक तवरमा निमन्त्रण गरेर गरिने सम्मेलन नै पत्रकार सम्मेलन हो । आयोजकले आफ्ना महत्त्वपूर्ण घोषणा, कुनै सन्दर्भमा आफ्नो विचार, पक्ष, कुनै विशेष निर्णय आदिका बारेमा सूचना सार्वजनिक गर्न यस्तो सम्मेलन आयोजना गर्छन् (अधिकारी, २०६६ : १४३) ।

कुनै संस्था, व्यक्ति, निकाय, पार्टीका प्रभावशाली नेताद्वारा महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमहरू जनसमक्ष ल्याउनु पर्दा पत्रकार सम्मेलन गरिन्छ । कुनै पनि कार्यक्रमको घोषण गर्नुपर्दा, कुनै कुराको बारेमा आफ्नो विचार राख्नु पर्दा वा कुनै महत्त्वपूर्ण कुराको जानकारी दिनुपर्दा यस्तो सम्मेलन सम्बन्धित पक्षले गर्ने गर्छन् ।

२५. पत्रकारिता

प्रसिद्ध ब्रिटिश पत्रकार डेभिड वाइन राइटका विचारमा पत्रकारिता सूचना हो । यो सञ्चार पनि हो । दिनभर भएका घटनाहरूलाई केही शब्द, आवाज वा तस्वीरमा कपड्छान गरेपछि, सञ्चारका यान्त्रिक विधिको प्रयोग गरेर कहाँ के नयाँ कुरा भइरहेको छ, सो जान्ने मानिसका उत्सुकतलाई सन्तुष्ट पार्ने काम पनि हो (पोखरेल, २०५३ : ११) ।

पत्रकारिता सूचना वा सञ्चार हो । मानवीय रुचिलाई सन्तुष्ट बनाउन विभिन्न सञ्चारका माध्यमद्वारा तयार गरिने कुनै घटनाको शब्द, आवाज वा तस्वीर पत्रकारिता हो (दाहाल, २०५८ : १३) ।

दैनिक रूपमा घटेका घटनाहरूसँग सम्बन्धित सूचनालाई लिखित, श्रव्य वा दृश्य माध्यमद्वारा जनसमुदायसम्म पुऱ्याउने माध्यमलाई पत्रकारिता भनिन्छ । तर कतिपय अवस्थामा पत्रकारितालाई सूचनाको अर्थमा मात्रै सीमित गरेको पाइन्छ ।

२६. परम्परागत समाचार

को, कहाँ, कहिले, किन, के जस्ता जिज्ञासा शान्त गर्ने उत्तरहरू परम्परागत समाचारमा पर्दछन् । यस्तो समाचारमा घटनाको सम्पूर्ण वर्णन दिइएको हुन्छ । जस्ताको तस्तै नै समाचार हुनेलाई परम्परागत समाचार भनिन्छ (कार्की र गौतम, २०४३ : २७८) ।

सामान्य रूपमा घटना वा विषयको वर्णन गरिएको समाचारलाई परम्परागत समाचार भनिन्छ । घटना वा विषयका बारेमा पाठक वा श्रोतामा उठ्ने को, कहाँ, कहिले, कसरी र के जस्ता स्वाभाविक जिज्ञासाहरूको उत्तर समावेश हुने गरी जस्ताको त्यस्तै घटनावर्णन हुनु नै परम्परागत समाचार हो । यसमा घटनाको यथार्थ विवरण हुने भएकोले यस प्रकारका समाचारलाई वस्तुपरक समाचार पनि भनिन्छ (चालिसे, २०६५ : १३) ।

पत्रकारिताका क्षेत्रमा चलिआएको को, कहाँ, कहिले, कसरी र के जस्ता पाँच पत्रकारिता प्रश्नहरूको जवाफलाई केन्द्रमानी प्रस्तुत गरिने समाचार परम्परागत समाचार हो । यस्तो समाचार स्वभावैले विवरणात्मक र घटनाप्रधान हुने गर्दछ ।

२७. प्रचार-प्रसार

कुनै खास तथ्य, विषयवस्तुका बारेमा सर्वसाधारण या कुनै समूह विशेषलाई जानकारी गराउने प्रभावकारी प्रक्रियालाई प्रचार-प्रसार भनिन्छ । यसका निम्ति पत्रिका, विज्ञापन, लेख, भाषण, प्रचार आदि कुनै पनि साधनको प्रयोग गर्न सकिन्छ (रामप्रकाश, इ.२००४ : ५९) ।

प्रेस प्रचारसामग्री वा प्रचारका साधनहरूका प्रेस नोट, प्रेसविज्ञप्ति, समाचार, पृष्ठभूमि सामग्री, लेख, फोटो, प्रचार पुस्तिका, प्रचार प्रतिवेदन, प्रेस क्लिपिङ् आदिका साथै प्रेस ब्रिफिङ्, प्रेस सम्मेलन, आमसभा, सम्मेलन आदि विभिन्न रूप र माध्यम हुन सक्छन् (चालिसे, २०६५ : ११९) ।

लिखित या मौखिक कुनै पनि माध्यमको प्रयोग गरी सम्बन्धित समुदायबीच आवश्यक सूचना तथा जानकारी गराउने प्रक्रिया प्रचार-प्रसार हो । मुद्रित तथा विद्युतीय सञ्चारको व्यापकतासँगै सूचनाको प्रसार र व्यावसायिक प्रचारमा निकै वृद्धि भएको छ ।

२८. प्रत्यक्षीकरण

कुनै घटना वा वस्तुलाई प्रत्यक्ष देख्ने वा ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गरी बुझ्ने कामलाई प्रत्यक्षीकरण भनिन्छ (पराजुली, २०५१ : १०९)

कुनै विषयवस्तुलाई प्रत्यक्ष देख्ने वा ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गर्ने कामलाई प्रत्यक्षीकरण भनिन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०६७ : ८२३) ।

कुनै पनि घटना वा विषयवस्तुलाई प्रत्यक्ष रूपमा आफूले नै देखेको वा ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गरी त्यहाँको बारेमा जानकारी लिने कामलाई प्रत्यक्षीकरण भनिन्छ ।

२९. प्रधान सम्पादक

पत्रपत्रिकाको सम्पादकीय विभागको प्रमुख व्यक्ति जसको निर्देशन अनुसार सहसम्पादक, उपसम्पादकले काम गर्दछन् (रामप्रकाश, इ.२००४ : ६१) ।

सम्पादक वा प्रधान सम्पादक त्यो मानिस हो जसको भूमिका अखबारमा सेनापतिको जस्तै हुन्छ । अखबारमा उसको भूमिका सबैले पूर्ण पालना गर्नुपर्छ (चालिसे, २०६५ : ९३) ।

पत्रपत्रिकाको समग्र पक्षको जिम्मेवारी वहन गर्ने व्यक्ति प्रधान सम्पादक हो । कुनै पनि पत्रपत्रिकाको व्यावसायिक सफलता मूलतः प्रधान सम्पादकको ज्ञान, सीप र क्षमतामा निर्भर रहन्छ ।

३०. प्रसारण माध्यम

ध्वनियन्त्रका सहायताले विविध विषय, कार्यक्रम आदि व्यापक रूपले फिँजाउने वा प्रचार गर्ने कामलाई प्रसारण भनिन्छ (पराजुली, २०५१ : ९)

रेडियो, टेलिभिजन, सिनेमा, डक्युमेन्टरी आदिलाई विद्युतीय वा प्रसारण माध्यम भनिन्छ (चालिसे, २०६४ : १०) ।

जुन माध्यममा सन्देशको प्रवाह अन्तरिक्षमा वायु तरङ्गको सहयोगमा हुन्छ, तिनलाई प्रसारण माध्यम भनिन्छ (अधिकारी, २०६५ : ७४) ।

प्रसारण माध्यममा सन्देश तथा सूचनालाई विद्युतीय प्रविधिको प्रयोग गरी वायुतरङ्गद्वारा प्रसारण गरिन्छ ।

३१. प्रेस परिषद्

पत्रकारितासँग सम्बन्धित सबै विषयवस्तु या मुद्दामामिलाको सुनुवाई गर्ने आधिकारिक संस्था जसको निर्णय सम्बन्धित व्यक्ति पत्रकार तथा सरकारलाई मान्य हुने गर्दछ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ६५) ।

प्रेस परिषद् पत्रपत्रिकाको स्वस्थ विकासका लागि स्थापना गरिएको एक स्वशासित र सङ्गठित संस्था हो (दाहाल र आचार्य, २०६५ : ५३) ।

प्रेस परिषद् पत्रकारहरूको व्यवसायिक हकहित र सुरक्षाका निम्ति गठित निष्पक्ष संस्था हो । हरेक देशमा त्यहाँ कार्यरत पत्रकारहरूको आफ्नै परिषद् हुने गर्दछ ।

३२. प्रेस विज्ञप्ति

विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्गठन, संघसंस्था आदिले समय समयमा आफ्नो नीति गतिविधि, उद्देश्य, क्रियाकलाप, कार्यक्रम आदिको जानकारी दिनका लागि जारी गरिएको सूचना आदिलाई प्रेस विज्ञप्ति भनिन्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ५२) ।

विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्गठन एवम् संस्थाहरूले सञ्चार माध्यमका लागि विभिन्न समयमा सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रकाशित गर्ने सूचनाहरूलाई प्रेस विज्ञप्ति भनिन्छ (धिमिरे, २०६० : ६४) ।

कुनै संघसंस्थाले आफ्ना विशेष कार्यक्रम, योजना वा नीतिका बारेमा प्रेस विज्ञप्तिद्वारा सर्वसाधारणलाई जानकारी प्रदान गर्दछ ।

३३. फोटो पत्रकारिता

सचित्र पत्रकारिता भनेको समाजमा भएका, घटेका घटना, विवेचना र समस्यालाई जनअभिरुचि र समाजको जिज्ञासालाई शान्त गराउन सम्बन्धित चित्रहरू सहित नै प्रस्तुत गरिने प्रक्रिया हो (कार्की र गौतम, २०४३ : १८३) ।

पत्रकारितासँग सम्बन्धित फोटोग्राफी गर्ने प्रवृत्ति । यसअन्तर्गत विभिन्न समाचार, लेख एवम् अन्य रचनासँग सम्बन्धित उपयुक्त अवसरमा, उपयुक्त कोणबाट फोटो खिची आवश्यकता

अनुसारको ब्लक तयार गर्ने र तदनुरूप साजसज्जा गर्ने प्रक्रिया फोटो पत्रकारिता अन्तर्गत पर्दछ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ६९) ।

फोटो पत्रकारितामा पत्रिकाको पाठसँग सान्दर्भिक हुने फोटोहरूलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिन्छ । फोटोको प्रयोगले समाचारप्रति पाठकको अभिरुची बढाउनुका साथै शब्दले व्यक्त गर्न नसकेका कुराहरूलाई सन्दर्भगत अर्थ प्रदान गर्दछ ।

३४. मिति रेखा

समाचारपत्रको पृष्ठको माथिल्लो भाग प्रकाशन मिति दिने धर्को बाहिरबाट आएको ठाउँको नाउँ र गतेलाई बुझिन्छ (पौडेल, २०३३: ३०७) ।

समाचार कहाँ बनेको हो र कहिले बनेको हो भन्ने कुराको उल्लेख गर्ने नै मिति रेखा हो (खनाल, २०५९ : ७९) ।

मिति रेखा भन्नाले समाचार बनेको ठाउँको नाम र मिति भन्ने बुझिन्छ । समाचार बनेको ठाउँले घटनास्थलको भौगोलिक दूरी बुझ्न सकिन्छ, भने मितिले घटनाको सामयिक दूरीलाई बुझाउँछ (राई, २०६४ : १५) ।

यसले समाचार लेखिएको स्थान र समयबारे पाठकलाई जानकारी दिन्छ (.अधिकारी, २०६६ : १५७) ।

मिति रेखाले पत्रिकामा प्रकाशित समाचारको भौगोलिक स्रोत र समाचार बनेको मितिलाई जनाउँछ । मितिरेखालाई समाचार शीर्षकको ठयाक्कै तल राखिएको हुन्छ ।

३५. मिथ्याप्रचार

प्रोपोगान्डा भनेको उत्पादक, धर्म प्रचारक, राजनीतिक दल, सेवा विक्रेताले आ-आफ्नो वस्तु, सेवा, धर्म, कार्य, राजनीति बारेमा तथ्यको साथसाथै गलत, मिथ्या, भुक्त्याउने खालको विज्ञापन गर्नु हो (अधिकारी, ई. १९९९ : २०) ।

प्रोपोगान्डा सूचनाको सम्प्रेषणमार्फत् कुनै विचार, संस्था, व्यक्ति वा धारणालाई बढीभन्दा बढी प्रचार गर्न खोजिएको हुन्छ । प्रोपोगान्डा एकपक्षीय हुन्छ । प्रोपोगान्डा पूर्वाग्रह वा निहीत स्वार्थले प्रेरित हुन्छ (अधिकारी, २०६६ : १४४) ।

मिथ्याप्रचार भन्नाले विचार, भावना, प्रवृत्ति वा स्वभाव वा लगानीकर्ताको हितमा कुनै समूहलाई चाहिने भन्दा बढी प्रचार-प्रसार गरेर कुनै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्न गरिने प्रभावलाई बुझिन्छ ।

३६. मुख्य समाचार

अग्रभागको लेख समाचारको टाउको अथवा व्यहोरा हो जसलाई हेरेपछि समाचारको साधारण जानकारी पाउन सकिन्छ । समाचार लेख्नुअघि त्यसको मर्म बुझी सारवस्तु निकाली लेखिने समाचारको पहिलो दफा नै मुख्य समाचार हो (कार्की र गौतम, २०४३ : २७९) ।

समाचारपत्रको मुख्य पृष्ठमा सबैभन्दा माथि दिइने उपयुक्त सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण समाचारलाई मुख्य समाचार भनिन्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ७६) ।

पत्रपत्रिकाको पहिलो पृष्ठको सबैभन्दा माथि राखिने समाचार जसले सम्पूर्ण पत्रिकाको महत्त्वपूर्ण समाचारको सार प्रस्तुत गर्दछ ।

३७. मुद्रण माध्यम

लेखेर वा छापेर प्रचार गरिने सामग्रीहरू छापा माध्यम हुन् । चिठीपत्र, पत्रपत्रिका, पुस्तक आदि (गुरागाई, २०५७ : ३) ।

मुद्रणका माध्यमबाट सञ्चारको काम गर्ने पुस्तक, अखबार आदि माध्यमलाई मुद्रण माध्यम भनिन्छ (चालिसे, २०६४ : १०) ।

पत्रपत्रिका, पुस्तक, म्यागेजिन जस्ता लेख्य सामग्रीद्वारा सूचना तथा जानकारी प्रदान गर्ने माध्यमलाई मुद्रण माध्यम भनिन्छ । पत्रकारिताको क्षेत्रमा यो सबैभन्दा पुरानो र व्यापक माध्यम हो ।

३८. मूल खण्ड

हेड लाइन, बाइलाइन वा क्रेडिटलाइन, डेटलाइन र लीड बाहेक समाचारको बाँकी भागलाई बडीलाइन भनिन्छ (अधिकारी, ई १९९९ : १५६) ।

समाचारको मूल खण्ड भन्नाले शीर्षक र आमुखमा अति सङ्क्षिप्त वा सारांशको रूपमा प्रस्तुत गरिएको समाचार-विवरणलाई प्रमाणित गर्ने विभिन्न तथ्यादिलाई प्रमुखताको आधारमा समावेश गर्ने खण्ड हो । आमुखमा उल्लेख भएका विषयबारे प्रमाण, उद्धृतांश तथ्यादिले मूलखण्ड बनेको हुन्छ (राई, २०६४ : ३२) ।

मूल खण्डले पत्रिकाको सारांशमा प्रस्तुत गरिएका शीर्षकहरूलाई सविस्तार व्याख्या गरी सम्पूर्ण जानकारी प्रस्तुत गर्दछ ।

३९. म्यागाजिन

एक निश्चित अवधि (साप्ताहिक, मासिक आदि) को अन्तरालमा प्रकाशन हुने साहित्यिक या अन्य विविध विषयको पत्रिकालाई म्यागाजिन भनिन्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ५३) ।

म्यागाजिन नियमित समयको अन्तरालमा प्रकाशन हुन्छ । साप्ताहिक, पाक्षिक वा मासिक । प्रायजसो म्यागाजिनहरू चिल्ला कागजमा आकर्षक कलेवरमा निक्लन्छन् । फोटो, चित्र, ग्राफिक्समा बढी ध्यान पुऱ्याइएको हुन्छ (अधिकारी, २०६६: ७३) ।

तत्कालका घटना या विषयवस्तुहरूलाई समेटेर दैनिक वा साप्ताहिक रूपमा प्रकाशित हुने पत्रपत्रिका बाहेक पुस्तकाकारमा आउने साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक पत्रिकाहरू म्यागाजिन अन्तर्गत पर्दछन् । यस्ता पत्रिकाले राजनैतिक, सामाजिक, साहित्यिक, प्राज्ञिक क्षेत्रहरूलाई समेट्दछन् ।

४०. रचना (फिचर)

मनोरञ्जनात्मक शैलीमा लेखिएको लेख जुनसुकै पनि घटेको घटना त्यो किन घट्यो, त्यसको परिणाम भविष्यमा के हुने हो भन्ने पाठकहरूको लागि जिज्ञासापूर्ण रहेको हुन्छ । त्यो जिज्ञासा शान्त गराउन यस घटना सम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारी दिन लेखिने लेखलाई फिचर भनिन्छ (कार्की र गौतम, २०४३ : २९०) ।

फिचर त्यस्तो रचनात्मक र केही केही स्वानुभूतिमूलक लेख हो, जसको गठन कुनै घटना, स्थिति अथवा जीवनको कुनै पक्षसँग सम्बन्ध राखेर मूलतः मनोरञ्जन र सूचना दिने उद्देश्यले लेखिएको हुन्छ (घिमिरे, २०६० : ८१) ।

कुनै रोचक विषयमा आकर्षणपूर्ण शैलीमा लेखिएको लेख जसको आधार कुनै व्यक्ति विशेष, समाचार विशेष, समसामयिक विषयवस्तु आदि हुन सक्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : ६८) ।

कठोर समाचारबाहेक अन्य किसिमको समाचारसम्बन्धी लेखादिलाई रचना (फिचर) भनिन्छ (राई, २०६४ : ३६) ।

सामान्यतः समाचारलाई कठोर र फिचर गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । फिचर अथवा रचना मनोरञ्जनात्मक शैलीमा पाठकको जिज्ञासा शान्त गराउने ध्येयबाट अभिप्रेरित हुन्छ । मनोरञ्जन र सूचना दुवैको सन्तुलित सम्मिश्रण गर्नु यसको प्रमुख विशेषता हो ।

४१. विकास पत्रकारिता

विकास पत्रकारिताले सर्वसाधारण मानिसहरूसँग सम्बन्धित कुराहरूलाई महत्त्व दिन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूको जीवन, उनीहरूका प्रयासहरू तथा उनीहरूको जीवन सुधारका लागि गरिएका आर्थिक सामाजिक तथा राजनीतिक प्रयासहरूलाई गहिरो अध्ययन गरी प्रस्तुत गरिन्छ (कोइराला, २०५३ : ११८) ।

विकासमूलक पत्रकारिता राष्ट्रिय एकता तथा विकासको लागि र क्रान्तिको समयमा स्थापित आदर्शहरूको परिपालन गर्नेतर्फ समर्पित हुन्छ (दाहाल, २०५८ : २०) ।

विकास पत्रकारितालाई नोरा क्वेब्रालले यसरी परिभाषित गरेका छन् : विकास पत्रकारिता मानवीय सञ्चारको त्यो कलाविज्ञान हो जसले मानवीय क्षमतावृद्धिमा बृहत्तर लाम र बृहत्तर आर्थिक सामाजिक जीवनको समानताका लागि गरिबीबाट आर्थिक विकासको गतिशील स्थितिमा तीव्र परिवर्तन गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ (चालिसे, २०६५ : ११०) ।

राष्ट्रको विकासमा सकारात्मक भूमिका खेल्नुपर्छ र दैनिक घटना प्रतिवेदन वा समाचारको रिपोर्टिङ मात्र नभई दीर्घकालीन विकास प्रक्रिया हुनुपर्छ भन्ने मान्यताअनुरूप यसको विकास भएको हो । विकास पत्रकारिताको मूल उद्देश्य आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक रूपले पिछडिएका मानिसहरूको जीवनस्तर उकास्नु हो ।

४२. विज्ञापन

विज्ञापन भन्नाले आमसञ्चारका माध्यमद्वारा कुनै निकाय, संस्था वा उत्पादकले आफ्ना ग्राहक वा सर्वसाधारणमा सेवा, सामग्री वा मालसामान विक्री-वितरण गर्ने गराउने उद्देश्यले जानकारी दिनु वा मन जित्नु भन्ने बुझिन्छ (राई, २०५३ : ९६)

पत्रपत्रिकाका पाठक, रेडियोका स्रोता, टेलिभिजन र सिनेमाका दर्शक, बाटोका यात्रु जोसुकै हुन् ती सबैलाई आकर्षित भाषा-सन्देश, चित्र मोडेल, लेखाइ, फोटो, काटुर्न, रंग, ढाँचाद्वारा आफ्नो उत्पादन वस्तु, सेवावस्तु र विचारपट्टि ध्यान आकर्षित गराइ क्रय गरुँ भन्ने भावना उत्पन्न गराउने कला नै विज्ञापन हो (अधिकारी, ई. १९९९ : ३) ।

विज्ञापन भन्नाले कुनै वस्तु, सेवा आदिको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले आमसञ्चार माध्यममार्फत वा अन्य कुनै माध्यमको प्रयोग गरेर सन्देश वा सूचना सम्प्रेषण गर्ने कार्य हो (अधिकारी, २०६५ : ९१) ।

सरकारी वा गैरसरकारी स्तरमा सेवाआयोगका मध्यमले वा अन्य रूपमा कुनै कामकुरा, सेवाप्रवेश वा पदपूर्तिका निमित्त आवेदनपत्रको आह्वान् आदि गर्न सर्वसाधारण जनतालाई जानकारी हुने गरी प्रचार गरिएको विशेष सूचनालाई विज्ञापन भनिन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०६७ : ११४९) ।

विज्ञापन भन्नाले आमसञ्चारका माध्यमद्वारा कुनै विषयवस्तु, सेवा आदिको नाफामूलक तथा सेवा गर्ने उद्देश्यले सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनु भन्ने बुझिन्छ ।

४३. व्याख्यात्मक समाचार

घटना हुनुका पछाडि केकस्ता पृष्ठभूमिका आधारहरू थिए भन्ने बारेमा निचोड निकालेर व्याख्या गरेर तयार गरेको समाचारलाई व्याख्यात्मक समाचार भनिन्छ (खनाल, २०५९ : ६९) ।

भएको घटनालाई दुरुस्त राखेर पाठकले नै बुझ्नु भन्ने धारणा नराखी, सो घटनाको तथ्यादिको व्याख्या गरेर वा पृष्ठभूमि पनि दिएर त्यस घटनालाई अर्थपूर्ण बनाएर समाचार प्रस्तुत गर्नु नै व्याख्यात्मक समाचार लेखन हो (राई, २०६४: २७) ।

घटना वा समाचारलाई यथावत् वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नुको साटो त्यसको व्याख्यात्मक निचोड वा केही अंशमा समाचारका साथै विचार पनि रहने समाचारलाई व्याख्यात्मक समाचार भन्न सकिन्छ, (चालिसे, २०६५: १४) ।

कुनै पनि घटना वा विषयवस्तुको जानकारी पाठकले राम्ररी बुझ्नु भन्ने उद्देश्य राखेर सो घटनाको कारण वा पृष्ठभूमिको व्याख्या पनि गरेर तयार गरेको समाचारलाई व्याख्यात्मक समाचार भनिन्छ ।

४४. शीर्षक

समाचारको शीर्षक भन्ने वित्तिकै विषयवस्तुको झलक दिने र पाठकहरूको समाचारप्रतिको उत्सुकता जगाउने हुनै पर्दछ । निरश शब्द चयन भएको खण्डमा समाचारप्रति पाठकको झुकाव नहुन सक्तछ, (खनाल, २०५९ : ७६) ।

सङ्क्षिप्त तर रमाइलो नाम साथै सशक्त र सकारात्मक क्रियावाट सुहाउँदा ठाउँमा रहेका सुन्दर अक्षरमा समाचारको सारलाई प्रष्ट पारिदिने कुरो नै शीर्षक हो । यो सम्पूर्ण समाचार-विवरणको भ्याल हो (राई, २०६४ : ४६) ।

विशेषज्ञहरूका अनुसार शीर्षक समाचारको आकारप्रकार, ठाउँ र भावअनुरूप सुहाउने वा मिल्ने, समाचारको सारांश बताउने, अखबारको स्तरअनुरूप टीको टँसाइको रूपमा मात्र नभएर सजीव र आकर्षक, आक्षेप नलाग्ने वा कानुनी र सामाजिक मर्यादाअनुसार सुरक्षित तथा सुभाब दिने खालको नभई वस्तुपरक हुनुपर्छ, (चालिसे, २०६५: ७७) ।

शीर्षक शब्दहरूको त्यस्तो कुनै एक पङ्क्ति वा पङ्क्तिहरूको समूह हो, जो प्रदर्शन गरिने किसिमको हुन्छ, र समाचारको सारलाई समेट्दै त्यसको परिचय दिन्छ, (अधिकारी, २०६६ : ५७) ।

शीर्षकले समाचारको मर्मलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । पत्रकारिताका क्षेत्रमा समाचारको शीर्षक लेखनको आफ्नै विशिष्ट भाषिक शैली हुने गर्दछ । पाठकलाई समाचारतर्फ आकर्षित गराउन र समाचारले भन्न खोजेको विषयवस्तुलाई तत्कालै बुझाउन शीर्षकको शब्द चयनमा विशेष ध्यान दिने गरिन्छ ।

४५. शीर्षक लेखन

कुनै पनि समाचार वा लेख रूपकको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो शीर्षक । शीर्षक हेरेर त्यो समाचार पढ्ने वा नपढ्ने विचार उठ्न सक्छ । आकर्षक र प्रभावकारी शीर्षकले पाठकलाई स्वतः

समाचारतर्फ तान्छ । असल शीर्षकले पढ्नमा उत्प्रेरणा दिन सक्छ । शीर्षक शृङ्गार मात्र होइन न त समाचार अलग अलग छुट्टयाउने साधन मात्र हो । उपयुक्त शीर्षक समाचारको प्राण सरह हुन्छ । त्यसैले शीर्षक लेखन अक्षरहरूको प्रस्तुति र पृष्ठसज्जा सम्पादनको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो (चालिसे, २०६५ : ७६) ।

शीर्षक बौद्धिक कालिगढले बनाउँछ । शीर्षकलेखन सजिलो छैन तर अभ्यास गरिरहेमा धेरै सफलता पाउन सकिन्छ । शीर्षक लेख्दा उपयुक्त स्थानमा शीर्षक अटाउनुपर्छ र समाचारको सारलाई त्यसले झल्काउनुपर्छ (राई, २०६५ : ४६) ।

समाचारको शीर्षक बनाउँदा उपयुक्त र आकर्षक दुवै किसिमको हुनुपर्दछ । आकर्षक र प्रभावकारी शीर्षकले पाठकलाई स्वतः समाचारतर्फ तान्छ । शीर्षक लेख्दा सही ठाउँमा र त्यसले समाचारको सम्पूर्ण सारलाई समेट्ने सक्ने खालको हुनुपर्दछ ।

४६. सक्रिय समाचार

कुनै पनि समाचार, संस्था, दैनिक समाचारपत्र, साप्ताहिक समाचारपत्र वा रेडियो, टेलिभिजन लगायतका सञ्चारगृहहरूले समाचार सङ्कलनका लागि आफ्नै संवाददाता वा समाचारदातालाई समाचार क्षेत्रमा पठाएर समाचार सङ्कलन गरी प्रकाशन तथा प्रसारण गरिएका समाचारलाई सक्रिय समाचार भनिन्छ (खनाल, २०५९ : ६२) ।

सक्रिय समाचारमा खोज, मिहिनेत र समाचार सुँध्ने विशिष्ट चेतनाको आवश्यकता पर्दछ । सक्रिय समाचार कतैबाट उपलब्ध गराइएका वक्तव्य, विवरण र भाषण आदिमा मात्र भर पर्दैन । यसको लागि गहन खोजी आवश्यक हुन्छ र कुनै पनि प्राप्त तथ्य सही होहोइन भनी पटकपटक बुझेर निर्दोष बनाइन्छ (चालिसे, २०६५ : १६) ।

सक्रिय समाचारलाई निष्क्रिय समाचारको विपरीतार्थकको रूपमा लिने गरिन्छ । यसको तात्पर्य, पत्रकार या संवाददाता आफै सम्बन्धित क्षेत्रमा भ्रमण गरी आवश्यक सूचना सङ्कलन गरी प्रस्तुत गरिने समाचार सक्रिय समाचार हो । सक्रिय समाचार सङ्कलनका लागि सङ्कलकमा पत्रकारिताको ज्ञान र लेखनशैलीको खाँचो पर्दछ ।

४७. सजावट कला

समाचार पत्रमा भएका विभिन्न कुराहरूको समाचार, विज्ञापन, चित्रलेख, फिचरलेख इत्यादि कुरा हुन्छन् । यी सबै कुरालाई मिलाएर सही सजावट पत्रिकामा प्रकाशन गरिने एक महत्त्वपूर्ण

सजावटका साथ सजाई प्रकाशन गरिने प्रक्रियालाई सजावट कला भनिन्छ (कार्की र गौतम, २०४३ : ३०९) ।

समाचार पत्रमा प्रकाशित हुने सामग्रीलाई उपलब्ध स्थानमा सही र आकर्षक ढङ्गले सजाएर राख्नुलाई सजावट कला भनिन्छ (राई, २०६४ : ५१) ।

सजावट कलालाई पत्रपत्रिकाको संरचनात्मक र सौन्दर्यात्मक पक्षसँग जोडेर हेर्ने गरिन्छ । यस अन्तर्गत पत्रिकाको पाठका साथमा प्रयोग गरिने विज्ञापन, चित्रलेख, फिचरलेख, कला आदिको सन्तुलित संयोजन र प्रस्तुति पर्दछ ।

४८. सञ्चार

सञ्चार भनेको जुनसुकै माध्यमद्वारा आफ्ना भाव वा सन्देशलाई अर्को ठाउँमा पुऱ्याउनु वा अर्काको आफूछेउ ल्याउनु हो । यसर्थ एक ठाउँको कुरालाई अर्को ठाउँमा पुऱ्याउनु सञ्चार प्रक्रिया हो (दाहाल, २०५८ : ३) ।

सञ्चार सामान्यतया एक व्यक्तिबाट अर्कोसम्म सङ्केत, लिपि, बोली वा अरू कुनै माध्यमद्वारा विचार, धारणा र सूचना वा जानकारी पुऱ्याउने काम वा प्रक्रिया हो (चालिसे, २०६४ : १) ।

एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा हुने विचार या अभिव्यक्ति प्रक्रियालाई सञ्चार भनिन्छ । सञ्चारका लागि मौखिक, लिखित कुनै पनि माध्यमको प्रयोग हुन सक्छ ।

४९. सञ्चार प्रक्रिया

सञ्चारको मूल केन्द्रविन्दु सन्देश प्रक्षेपणमा प्रक्षेपक वा सञ्चारकर्मी, साधन वा माध्यम, प्रापक वा लक्षित समूह र प्रापकले सन्देश प्राप्त गरेपछि प्रकट हुने प्रतिक्रियाजस्ता विविध पक्षहरूको संयुक्त क्रियाशिलताबाटै सञ्चार कर्म सम्पन्न हुन्छ (चालिसे, २०६४ : २०) ।

सञ्चार प्रक्रिया भन्नाले सूचना वा सन्देश साभेदारी गर्ने प्रक्रियालाई बुझिन्छ (अधिकारी, २०६६: ८) ।

सूचना प्रक्षेपक, प्रापक यी दुईलाई जोड्ने माध्यम, सम्प्रेषणपश्चात् उत्पन्न हुने प्रतिक्रिया आदि बीचको अन्तरक्रियालाई सञ्चार प्रक्रिया भनिन्छ ।

५०. समाचारका तत्त्व

सार्थकता वा महत्त्व र रोचकता जस्ता समाचारको मूल्यलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएका समायानुकूलता, निकटता, विषयवस्तुको आकारप्रकार, सार्वजनिकता र पाठकको रुची जस्ता तत्त्वहरूलाई समाचारका तत्त्व मानिन्छ (राई, २०६४: ६) ।

मानवीय रुचिका सबै विषय समाचारका तत्त्व हुन्छन् । तर पनि सम्बन्धित विद्वान्हरू सामयिकता, निकटता र समाचारमूल्य वा महत्त्व तथा आकारलाई नै समाचारका प्रमुख तत्त्व मान्दछन् (चालिसे, २०६५: ११) ।

कुनै पनि समाचारको आधारभूत घटकहरूलाई समाचारका तत्त्वहरू भनिन्छ । यस अन्तर्गत सामयिकता, निकटता, समाचारमूल्य र मान्यताका साथै मानवीय रुचिका सबै विषयहरू पर्दछन् ।

५१. समाधानात्मक समाचार

समाचार सङ्कलनको क्रममा भेटिएका समस्याको लागि हुन सक्ने समाधान पनि समावेश गरेर तयार गरिएका समाचारलाई समाधानात्मक समाचार भनिन्छ (खनाल, २०५९ : ७०) ।

यसमा कुनै समाचारको मूल कारण पत्ता लगाउन गहन खोजी गरिनुका साथै अन्त्यमा त्यसको समाधानको उपाय पनि सुझाइएको हुन्छ । यसमा खास गरी कुनै पनि नकारात्मक र खराब कुराहरूको तथ्यपूर्ण पोल खोलिनुका साथै त्यो खराब अवस्थाबाट मुक्ति पाउन के गर्ने भन्ने उपाय पनि बताएको वा खोजिएको हुन्छ (चालिसे, २०६५ : ७) ।

समाधानात्मक समाचारलाई सामान्य रूपमा समस्याको जानकारी गराउने सतही समाचार भन्दा भिन्न हुने गर्दछ । समाधानात्मक समाचारले समस्याको पहिचान गरी त्यसको समाधानका केही वैकल्पिक उपायहरू पनि प्रस्तुत गर्दछ । सम्बन्धित क्षेत्रलाई उचित मार्गदर्शन प्रदान गर्नका लागि यस्तो समाचारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

५२. समूह सञ्चार

आम जनतासम्म सन्देश पठाउन नसकेपछि सय, पचास वा हजारौं व्यक्तिका बीच पुऱ्याउन सकिने माध्यम समूह सञ्चार हो (घिमिरे, २०६० : ३) ।

एकैपटक दुई वा दुईभन्दा धेरै मानिसहरूका बीच अर्थात् मानिसको समूहमा छलफल गोष्ठी, बहस र सामूहिक कुराकानीका माध्यमद्वारा हुने सूचना र सन्देशको प्रवाह समूह सञ्चार हो (चालिसे, २०६४ : १२) ।

दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूका बीच एकै समयमा सम्पन्न हुने सञ्चार प्रक्रियालाई समूह सञ्चार भनिन्छ (अधिकारी, २०६५ : ३७) ।

समूह सञ्चारमा एकैपटकमा दुई वा सोभन्दा व्यक्तिहरूबीच गोष्ठी, बहस, सामूहिक छलफल जस्ता संवादका माध्यमद्वारा सूचना वा विचारको आदान-प्रदान गरिन्छ ।

५३. सम्पादक

मुद्रण सामग्रीलाई प्रकाशन योग्य बनाउनका लागि पाठको छनौट, संशोधन, आवश्यकता अनुरूप संयोजन प्रक्रिया सम्पन्न गर्ने विशेषज्ञलाई सम्पादक भनिन्छ । पत्रपत्रिका अथवा पुस्तक आदिको सुचारु मुद्रण तथा प्रकाशनका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन, भाषाशैलीको परिमार्जन, टिप्पणी, सम्पादकीय लेख आदिको प्रस्तुतीकरणको दायित्व निर्वाह गर्ने काम सम्पादकको नै हुने गर्दछ (रामप्रकाश, इ २००४ : १०६) ।

अर्काको रचना प्रकाशन योग्य बनाउन व्यक्तिलाई सम्पादक भनिन्छ (अधिकारी, २०६५ : २०६) ।

सम्पादकको काम कुनै पुस्तक, पत्रपत्रिका आदिमा प्रकाशन हुनुपूर्व लेख रचनालाई प्रकाशन योग्य बनाउनु हो । यस अन्तर्गत सामग्रीको सङ्कलन, भाषाशैलीको परिमार्जन, टिप्पणी, सम्पादकीय लेख आदि पर्दछन् ।

५४. सम्पादन

मुद्रण सामग्री (समाचार, लेखरचना आदि) को चयन क्रम निर्धारण, संशोधन, परिमार्जन, साजसज्जा तथा समग्र पत्रिकालाई प्रकाशन योग्य बनाउने कार्यलाई सम्पादन भनिन्छ (रामप्रकाश, इ. २००४ : १०८) ।

संवाददाताले तयार गरेको समाचार विवरणलाई मुद्रण शाखाका लागि सो विवरण तयार गरिदिनु तथा छपाइका लागि ठिक छ भनिदिनु नै सम्पादन हो (राई, २०६४ : ३२) ।

पत्रिकाको सम्पादन विभागमा काम गर्ने एक महत्त्वपूर्ण व्यक्ति प्रुफरिडर पनि हो । नेपालीमा यसलाई भाषासम्पादक वा संशोधक पनि भनिएको पाइन्छ । भाषा तथा व्याकरणका नियममा प्रुफरिडर दक्ष हुनु बाञ्छनीय ठानिन्छ । विना भाषा-सम्पादन पत्रिका प्रकाशन गर्नु एक किसिमको अपराध हो । त्यसैले प्रुफरिडर पत्रिकाको एक अभिन्न अङ्ग हुन् (अधिकारी, २०६६ : २१०) ।

सम्पादन पत्रपत्रिका प्रकाशनपूर्वको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तथा जिम्मेवारीपूर्ण काम हो । यस अन्तर्गत समाचारहरूको क्रमको निर्धारण र परिवर्तन, परिवर्धन, थपघट जस्ता समाचार परिमार्जन र प्रस्तुतीकरणसँग जोडिएका पक्षहरू पर्दछन् ।

५५. समाचार

कुनै नयाँ किसिमको सूचना दिन सक्ने अलि अनौठो, धेरैका निम्ति असल वा खराब असर पार्न सक्ने, बढी मानिसहरूले अभिरुचि लिने सबैको समाचार बन्न सक्छ (पौडेल, २०२७ : १४) ।

अमेरिकाका वरिष्ठ पत्रकार एण्डरसनले समाचारको परिभाषा यसरी दिएका छन् : कुकुरले मान्छेलाई टोक्यो भने समाचार हुँदैन । तर जब मान्छेले कुकुरलाई टोक्छ, तब त्यो घटना समाचार हुन पुग्छ (अधिकारी, २०५३ : ३७) ।

वास्तविक घटना तथा त्यससित सम्बन्धित भनाइ वा गराइको विवरणबाट नै समाचार बनेको हुन्छ । तर यस्तो विवरण पत्रकारिताको कला र सीप, रूप विधान तथा शैलीअनुरूप तयार गरिएको हुनुपर्छ । त्यतिमात्र नभई यो प्रकाशित वा प्रसारित गराइनु पर्दछ (राई , २०६४: १) ।

कुनै घटनासँग सम्बन्धित विवरण नै समाचार हो । पत्रपत्रिकाको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत गरिने समाचार जनचासो अनुरूप, जनसमुदायलाई उपयुक्त र समसामयिक रूपमा सान्दर्भिक हुनुपर्दछ ।

५६. समाचार कक्ष

समाचार सङ्कलन शाखा व्यवस्थापन अन्तर्गत संवाददाताहरूलाई निर्देशन, सङ्कलन सम्बन्धी योजना, सङ्कलन शाखा र छायाङ्कन शाखाको समन्वय तथा अनुगमन आदिका लागि सामग्री योजना फाइलिङ र सन्दर्भ सामग्री शाखा व्यवस्थापन जस्ता कुराहरू पर्दछन् (चालिसे, २०६५ : ९०) ।

समाचार कक्ष भन्नाले सामान्य अर्थमा समाचारको रिपोर्टिङ् र सम्पादनलाई सञ्चालन गर्ने कक्ष बुझिन्छ (अधिकारी, २०६६ : १२४) ।

समाचार कक्षको सम्बन्ध समाचार सङ्कलन, व्यवस्थापन र सम्प्रेषण जस्ता बहुपक्षीय कार्यसँग रहेको हुन्छ ।

५७. समाचारको स्रोत

अस्पताल, पुलिसथाना, अदालत, स्कुल, विमानस्थल, सचिवालय, पर्यटन विभाग, रङ्गशाला, परियोजनास्थल, बैङ्क, सुपरमार्केट, मेलापर्व, उद्योग वाणिज्य सङ्घ, औद्योगिक विकास केन्द्र, दुग्ध विकास संस्थान, बसपार्क आदि समाचारका स्रोत हुन सक्छन् (राई, २०६४ : ४) ।

समाचारका स्रोतहरूमा मन्त्रालयहरू, सरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरू, प्रहरी, भन्सार, अदालत जस्ता निकायहरू, अस्पताल र स्वास्थ्य केन्द्रहरू, होटेल, शैक्षिक संस्था र अनुसन्धान केन्द्र आदि जस्ता निकाय समाचारका नियमित र स्थायी स्रोत हुन सक्छन् (चालिसे, २०६५ : १८०) ।

सक्रिय र निष्क्रिय दुवै प्रकारका समाचार सङ्कलन गरिने स्रोतलाई समाचारको स्रोत भनिन्छ । यस्ता स्रोतहरूलाई सङ्ख्यात्मक रूपमा यति नै भनेर सूचिकृत गर्न सकिदैन । तथापि अस्पताल, पुलिसथाना, उद्योग वाणिज्य, सरकारी र गैरसरकारी एवम् सम्पूर्ण सामाजिक परिवेश यसका केही प्रमुख स्रोत हुन सक्छन् ।

५८. सम्पादकीय

सम्पादकीय कुनै घटना वा समाचारका सम्बन्धमा त्यस अखबारले आफ्नो विचार प्रकट गर्दछ । यसरी गरिएको विचार अखबारको मात्र नभई कुनै समाजको, दलको, वर्ग विशेषको अथवा राष्ट्रको हुन सक्छ (पौडेल, २०२७ : २५०) ।

हरेक अखबारको आफ्नो नीति, दृष्टिकोण वा विचार राख्ने स्तम्भलाई सम्पादकीय भनिन्छ (घिमिरे, २०६० : ११०) ।

सम्पादकीयले समाचार पत्रपत्रिकाको दृष्टिकोण, नीति र विचारधारालाई दर्शाउँछ । यसलाई अग्रलेख पनि भनिन्छ (राई, २०६४ : ३३) ।

पत्रिका प्रकाशित भएको समय या पत्रिकामा समेटिएका मूल विषयवस्तुहरूलाई प्रष्ट्याउनका निम्ति सम्पादकले आफ्नो तर्फबाट संक्षेपमा प्रस्तुत गरेका विशेष प्रकारको लेखलाई सम्पादकीय भनिन्छ। यसलाई अग्रलेख पनि भन्ने गरिन्छ।

५९. सुपरिवेक्षक

सुपरिवेक्षणको कार्यमा खटिएको वा तोकिएको व्यक्ति अथवा कुनै कार्यको यथार्थ स्थिति बुझ्ने र रेखदेख गर्ने अधिकारीलाई सुपरिवेक्षक भनिन्छ, (नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०६७ : १२८७)।

नियम-विधि अनुसार उचित किसिमले काम भएको छ, छैन भनी रेखदेख गर्ने व्यक्तिलाई सुपरिवेक्षक भनिन्छ, (पराजुली, २०५१ : ११०)।

सुपरिवेक्षक सञ्चार क्षेत्रको एक महत्त्वपूर्ण कार्य हो यसको जिम्मेवारी सम्बन्धित निकायबाट अधिकार प्राप्त व्यक्तिद्वारा हुने गर्दछ, उक्त व्यक्तिलाई सुपरिवेक्षक भनिन्छ।

६०. संवाददाता

समाचारदाता सम्पूर्ण समाजको हितका लागि भएका घटनाहरूको पर्यवेक्षक हो जसले फोटो वा शब्दद्वारा घटनाको तथ्य विवरण प्रस्तुत गर्न सकोस् (कार्की र गौतम, २०४३ : ३०४)।

पत्रपत्रिकाको लागि विभिन्न माध्यमबाट प्रकाशन योग्य सूचना तथा समाचार सङ्कलन गर्ने व्यक्तिलाई संवाददाता भनिन्छ। यस्तो व्यक्ति कुनै पत्रिकाको नियमित पारिश्रमिक पाउने वा स्वतन्त्र रूपले कुनै क्षेत्रविशेषसँग सम्बन्धित सूचना प्रेषण गर्ने व्यक्ति हुन सक्छ (डा. रामप्रकाश, इ. २००४ : १११)।

सामान्यतः जसले रिपोर्टिङ्को काम गर्छ उसलाई रिपोर्टर वा संवाददाता भनिन्छ (अधिकारी, २०६६: १२७)।

समाचार पत्रमा प्रकाशित हुने समाचारको सङ्कलन र लेखन गर्ने व्यक्तिलाई संवाददाता भनिन्छ। यस्ता व्यक्तिलाई समसामयिक घटनाहरूको पर्यवेक्षकका रूपमा पनि लिने गरिन्छ। संवाददाता पूर्ण वैतनिक, आंशिक वैतनिक या स्वतन्त्र रूपमा कार्यरत हुन सक्छन्।

३.४ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरू सङ्कलन गरी विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषालाई प्रस्तुत गरिएको छ । परिभाषा दिने क्रममा विद्वान्हरूले आ-आफ्ना ढङ्गबाट दिएका छन् । शब्द प्रयोगमा एकरूपता देखिँदैन । अङ्ग्रेजी शब्द **headline** लाई बुझाउन आमुख, प्रारम्भ, अग्रभाग, इन्ट्रो प्रयोग गरेको पाइन्छ । एउटै शब्दलाई बुझाउन फरक फरक पारिभाषिक शब्दको प्रयोग भएको छ । पारिभाषिक शब्दावलीको विशेषता नै शब्द प्रयोगमा एकरूपता हुनु हो । शब्द प्रयोगमा एकरूपता नहुँदा भाषा प्रयोक्तालाई अर्थ बुझ्नका लागि अप्ठ्यारो पर्न जान्छ । आजको युग सूचनाको युग हो । सूचना नै शक्ति हो । सूचनाको सङ्कलन, सम्प्रेषण एवम् स्वच्छ जनमतको निर्माणमा आमसञ्चारका माध्यमले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कारणले राज्यको चौथो शक्तिका रूपमा प्रेसलाई लिने गरिन्छ । छापामाध्यमबाट प्रारम्भ भएको सूचना तथा पत्रकारिताको इतिहासमा विद्युतीय सञ्चारमाध्यमको विकासले आजको संसार नै विश्वव्यापी गाउँमा रूपान्तरण भएको छ । त्यसैले आजको आधुनिक युगमा सञ्चार क्षेत्रको विकास गर्नु अति आवश्यक र अपरिहार्य मानिन्छ । जसका लागि पारिभाषिक शब्दहरूको निर्माण र स्तरीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

निष्कर्ष

प्रस्तुत सञ्चारमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दावली शीर्षकको यस शोध ग्रन्थलाई चार परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय, दोस्रो परिच्छेदमा पारिभाषिक शब्दको लेखन परम्परामा सञ्चार क्षेत्र र सञ्चार क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्द परम्परा, तेस्रो परिच्छेदमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्द सङ्कलन, सङ्कलित शब्दहरूलाई वर्णानुक्रममा राखी विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषा र ती परिभाषाका आधारमा आफ्नो निष्कर्ष गरी चौथो परिच्छेदमा उपसंहार गरिएको छ ।

शोध परिचय शीर्षकको पहिलो परिच्छेदमा शोध शीर्षक र प्रयोजन माथि प्रकाश पारिएको छ । यो परिच्छेद मूलतः विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन विधि, अध्ययन विधि, शोधपत्रको रूपरेखामा केन्द्रित रहेको छ । विषय परिचयमा भाषाको परिचय, भाषाको प्रयोजनपरक भेद र ती विविध भेदमध्ये सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयुक्त भाषालाई एक प्रमुख भेदका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पारिभाषिक शब्दावलीको लेखन परम्परा र यसको व्यवस्थित प्रयास, विशेषता, पारिभाषिक शब्दावलीको प्रयोगमा देखिएका समस्या र ध्यान दिनुपर्ने विषयवस्तुतर्फ सङ्केत गरिएको छ । त्यस्तै, सञ्चार क्षेत्रको व्यवस्थित लेखन परम्परा कहिलेबाट सुरु भयो र अहिलेसम्म केकति कार्यहरू भएका छन् तिनीहरूको जानकारी गराइएको छ । विभिन्न विद्वान्हरूका दृष्टिमा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको के-कति अध्ययन भएको छ, भन्ने जानकारीका लागि पूर्वकार्यको समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षा हेर्दा सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको सङ्कलन, विश्लेषण र शब्दप्रयोगमा एकरूपता गर्ने काम भएको पाइँदैन । यस तथ्यले यस क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको अध्ययनको औचित्य अझ बढेको भान हुन्छ । पारिभाषिक शब्दहरूको अध्ययन, विश्लेषण गर्नु अहिलेको सन्दर्भमा ज्यादै आवश्यक भएको हुँदा सञ्चार क्षेत्र अन्तर्गत छापाखाना र पत्रपत्रिकाका बारेमा लेखिएका पुस्तकलाई मूल सीमा तोकेर पुस्तकालयीय र विभिन्न पत्रपत्रिकाका साथै शोध निर्देशकको सल्लाह बमोजिम सामग्री सङ्कलन गरेर विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई पारिभाषिक शब्दको लेखन परम्परा अन्तर्गत पारिभाषिक शब्दको परिचय, नेपालमा पारिभाषिक शब्दको संस्थागत लेखनको थालनी, पारिभाषिक शब्दावलीको मूलभूत

विशेषता, सञ्चार क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्दलेखन परम्परा जस्ता पारिभाषिक शब्दका विभिन्न आयामहरू माथि प्रकाश पारिएको छ । पारिभाषिक शब्दको लेखन परम्परा प्रकाश पार्ने क्रममा समाजभाषा विद् हगेन, टर्नबुल, टर्नर, शर्मा जस्ता भाषाविद् तथा व्याकरणविद्का पारिभाषिक शब्द सम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गर्दै भाषाको स्तरीकरणमा पारिभाषिक शब्द लेखनको महत्त्व दर्शाइएको छ । नेपालको सन्दर्भमा २०२०, ३०, ४०, ५० को दशक हुँदै ६० को दशकमा पारिभाषिक शब्दको लेखनका क्षेत्रमा भएका संस्थागत र व्यक्तिगत प्रयासहरूको उल्लेख गरिएको छ ।

पारिभाषिक शब्दको संक्षिप्त परिचय शीर्षकमा पारिभाषिक शब्दको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । विशेष गरी नेपाली भाषामा ज्ञान-विज्ञान, प्रविधि र जनसञ्चार जस्ता क्षेत्रहरूको विस्तारसँगै यी र अन्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तु र सूचना सम्प्रेषणको लागि पारिभाषिक शब्दको भूमिकाको उल्लेख गरिएको छ । पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दलाई नेपाली भाषाको सन्दर्भमा समानार्थी रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोष, राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश, ज्ञान शब्दकोशका साथै पराजुली, शर्मा, बन्धु, मोहन्ती, म्याकक्याथी आदि विद्वान्हरूले व्यक्त गरेका अवधारणाका आधारमा पारिभाषिक शब्दलाई विभिन्न पक्ष र दृष्टिकोणबाट प्रष्ट्याउने प्रयत्न गरिएको छ । अर्को शीर्षक पारिभाषिक शब्दावलीको विशेषता अन्तर्गत पारिभाषिक शब्दका सामान्यीकृत विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ । क्षेत्रगत विशिष्टता, निश्चयात्मकता, सुस्पष्टता, पारदर्शिता, मितव्ययिता, अर्थमा एकरूपता आदिलाई पारिभाषिक शब्दका प्रमुख विशेषताका रूपमा औल्याइएको छ ।

सञ्चार क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्द लेखन परम्परा शीर्षकमा नेपालमा सञ्चार माध्यमको उद्भव र विकासक्रमको संक्षिप्त पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्दै सञ्चार क्षेत्र त्यसमा पनि विशेष गरी मुद्रण सञ्चारको विस्तारसँगै यस क्षेत्रमा प्रयुक्त आधारभूत पारिभाषिक शब्दहरूको विस्तारका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस्ता शब्दहरू नेपालीमा तीन प्रकारले व्यवस्थित हुँदै आएका देखिन्छन् : पहिलो अङ्ग्रेजी शब्दकै यथारूप लिप्यन्तरण प्रयोग, दोस्रो अन्तर्गत अङ्ग्रेजी शब्दको नेपाली अनुवाद र तेस्रो अन्तर्गत संस्कृत शब्दको प्रयोग । कतिपय अवस्थामा यस्ता शब्दहरूको प्रयोगमा एकरूपताको अभाव देखिन्छ । यसका साथै सञ्चार क्षेत्रका विशिष्ट शब्दहरूको स्पष्ट र आधिकारिक परिभाषाहरू नहुनु यस क्षेत्रसँग जोडिएको अर्को महत्त्वपूर्ण समस्या हो ।

तेस्रो परिच्छेद सञ्चार क्षेत्रका पारिभाषिक शब्द शीर्षक अन्तर्गत विषय परिचय, सर्वेक्षण र प्रस्तुतिको आधारका साथै छनौट गरिएका ६० वटा पारिभाषिक शब्दहरूको वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गरी विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका पारिभाषिक शब्दको परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्कलित

कतिपय शब्दहरूको नेपालीमा लेख्य व्यवस्थामा एकरूपता देखिएन । कतिपय विद्वान्ले अङ्ग्रेजीको शब्दलाई नेपालीमा लिप्यन्तरण गरिराखिएको मात्रै देखियो भने कतिपयले ती शब्दको नेपाली शाब्दिक अनुवादलाई स्थान दिएको देखियो । त्यसै गरी सङ्कलित शब्दका परिभाषामा मतैक्यता देखिएन । यसको कारण परिभाषा दिने क्रममा यी विद्वान्हरूले राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक परिवेशलाई आधार मानेको पाइयो । सर्वेक्षणको सम्बन्धमा छापाखाना र पत्रपत्रिकाका क्षेत्रमा लेखिएका अनुसन्धानमूलक तथा सिद्धान्त उन्मुख पुस्तक र ती पुस्तकमा प्रयोग भएका विशिष्ट शब्दहरूको छनौट गरिएको छ । उद्देश्यमूलक छनौट पद्धति अपनाइएको छ । छनौटमा परेका प्रत्येक पारिभाषिक शब्दको दुई वा सोभन्दा बढी परिभाषा दिई तिनको तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा निष्कर्ष दिइएको छ ।

परिशिष्ट क : नेपाली- अङ्ग्रेजी शब्दावली

अखबार (newspaper)

अधिनायकवादी प्रेस (authoritarian press)

अन्तर्वार्ता (interview)

अन्तरवैयक्तिक सञ्चार (interpersonal communication)

अप्रत्याशित समाचार (unexpected news)

आचारसंहिता (code of conduct)

आधुनिकीकरण (modernization)

आन्तरिक सञ्चार (intrapersonal communication)

आमसञ्चार (mass communication)

आमसञ्चार माध्यम (mass media)

आमुख (headline)

उपचारात्मक समाचार (preventive news)

उपशीर्षक (sub-heading)

खेलकुद पत्रकारिता (sports journalism)

खोज पत्रकारिता (investigative journalism)

खोजपूर्ण समाचार (investigative news)

गहन समाचार (depth news)

चित्रशीर्षक (caption)

छापाखाना (press)

जनसम्पर्क (public relation)

दूरसञ्चार (tele communication)
निष्कृत समाचार (passive news)
पत्रकार (journalist)
पत्रकारिता (journalism)
पत्रिका सम्पादन (magazine editing)
पत्रकार सम्मेलन (press conference)
परम्परागत समाचार (conventional news)
प्रचार-प्रसार (publicity)
प्रधान सम्पादक (chief editor)
प्रेस परिषद् (press council)
प्रेस विज्ञप्ति (press release)
फोटो पत्रकारिता (photo journalism)
मानकीकरण (standardization)
मिति रेखा (dateline)
मिथ्याप्रचार (propoganda)
मुख्य समाचार (lead story)
मुद्रण माध्यम (print medium)
मूल खण्ड (body line)
म्यागाजिन (magazine)
वर्ग (class)

विकास पत्रकारिता (development journalism)

विज्ञापन (advertisement)

प्रसारण माध्यम (broadcast medium)

रचना (feature)

लेखीकरण (codification)

व्याख्यात्मक समाचार (interpretative news)

शीर्षक (heading)

शीर्षकलेखन (headline writing)

शब्दावली योजना (term planning)

सक्रिय समाचार (active news)

सजावट कला (lay-out)

सञ्चार (communication)

सञ्चार प्रक्रिया (communication process)

समाचार कक्ष (news room)

समाचारका तत्त्व (elements of news)

समाधानात्मक समाचार (solution news)

समूह सञ्चार (group communication)

सम्पादक (editor)

सम्पादन (editing)

समाचार (news)

समाचारको स्रोत (news source)

सम्पादकीय (editorial)

संवाददाता (reporter)

स्वतन्त्रतावादी अवधारण (liberatarian theory)

स्वर (vowel)

हलन्त (consonant)

परिशिष्ट ख : अङ्ग्रेजी- नेपाली शब्दावली

active news (सक्रिय समाचार)

advertisement (विज्ञापन)

authoritarian press (अधिनायकवादी प्रेस)

body line (मूल खण्ड)

broadcast medium (प्रसारण माध्यम)

caption (चित्रशीर्षक)

chief editor (प्रधान सम्पादक)

class (वर्ग)

code of conduct (आचारसंहिता)

codification (लेखीकरण)

communication (सञ्चार)

communication process (सञ्चार प्रक्रिया)

consonant (हलन्त)

conventional news (परम्परागत समाचार)

dateline (मिति रेखा)

depth news (गहन समाचार)

development journalism (विकास पत्रकारिता)

editing (सम्पादन)

editor (सम्पादक)

editorial (सम्पादकीय)

elements of news (समाचारका तत्त्व)

feature (रचना)

group communication (समूह सञ्चार)

heading (शीर्षक)

headline writing (शीर्षकलेखन)

interpersonal communication (अन्तरवैयक्तिक सञ्चार)

interpretative news (व्याख्यात्मक समाचार)

interview (अन्तर्वार्ता)

intrapersonal communication (आन्तरिक सञ्चार)

investigative journalism (खोज पत्रकारिता)

investigative news (खोजपूर्ण समाचार)

journalism (पत्रकारिता)

journalist (पत्रकार)

lay-out (सजावट कला)

lead story (मुख्य समाचार)

headline (आमुख)

liberatarian theory (स्वतन्त्रतावादी अवधारण)

magazine (म्यागाजिन)

magazine editing (पत्रिका सम्पादन)

mass communication (आमसञ्चार)

mass media (आमसञ्चार माध्यम)

modernization (आधुनिकीकरण)
news (समाचार)
news room (समाचार कक्ष)
news source (समाचारको स्रोत)
newspaper (अखबार)
passive news (निष्कृत समाचार)
photo journalism (फोटो पत्रकारिता)
press (छापाखाना)
press conference (पत्रकार सम्मेलन)
press council (प्रेस परिषद्)
press release (प्रेस विज्ञप्ति)
preventive news (उपचारात्मक समाचार)
print medium (मुद्रण माध्यम)
propoganda (मिथ्याप्रचार)
public relation (जनसम्पर्क)
publicity (प्रचार-प्रसार)
reporter (संवाददाता)
solution news (समाधानात्मक समाचार)
sports journalism (खेलकुद पत्रकारिता)
standardization (मानकीकरण)
sub-heading (उपशीर्षक)

tele communication (दूरसञ्चार)

term planning (शब्दावली योजना)

unexpected news (अप्रत्याशित समाचार)

vowel (स्वर)

;Gbe{ ;fdu|L ;"rL

अधिकारी, जगन्नाथ र घिमिरे शरद (२०५९), वातावरणीय न्याय शब्दावली, काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

अधिकारी, ध्रुवहरि, सम्पा. (२०५३), पत्रकारिता हाते किताब, दो.सं., काठमाडौं : नेपाल प्रेस इस्टिच्युट ।

अधिकारी, निर्मलमणि (२०६६), आमसञ्चार र पत्रकारिता, पाँ.सं., काठमाडौं : प्रशान्ति प्रकाशन ।

अधिकारी, भरत (इ. १९९९), विज्ञापन, दो.सं., काठमाडौं ।

अर्याल, बलराम (२०४५), पारिभाषिक शब्दावलीका केही आधारभूत सिद्धान्तहरू, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषाशिक्षण विभाग त्रि. वि., कीर्तिपुर ।

कार्की, रामहरि र गौतम, बुद्धिप्रसाद (२०४३), पत्रकारिताको सेरोफेरो, काठमाडौं : नवज्योति इलेक्ट्रिक कर्नर ।

कोइराला, अच्युतबाबु (२०६०), पत्रकारिताको विश्व इतिहास, काठमाडौं : जे.के.जी. बुक्स एण्ड स्टेसनरी, ताहाचल ।

खनाल, चिरञ्जीवी (२०५९), सञ्चार जगत्, काठमाडौं : सुप्रवाह प्रकाशन ।

गुरागाई, गोपाल (२०५७), सामुदायिक अडियो टावर सञ्चालन पुस्तक, काठमाडौं : विकास सञ्चार केन्द्र ।

गोर्खाली, चन्द्रप्रसाद (२०३१), विज्ञान शब्दावली, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

घिमिरे, डि. आर.(२०६०), पत्रकारिता सिद्धान्त र व्यवहार, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

चालिसे, विजय (२०६४), आमसञ्चारका सिद्धान्तहरू, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

चालिसे, विजय (२०६५), समाचार सङ्कलन तथा सम्पादन, चौ. सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

दाहाल, काशीराज (२०५८), आमसञ्चार र कानून, काठमाडौं : सुप्रवाह प्रकाशन ।

दाहाल, तारानाथ र आचार्य, भीमार्जुन (२०६५), पत्रकारता नीति तथा कानून, अध्ययन प्रतिवेदन, फ्रिडम फोरम ।

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर (२०५९), नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास, ते. सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

धिताल, भोजराज (२०६८), नेपाली दैनिक समाचारपत्रमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश, सम्पा. (२०६७), त्रिपाठी, वासुदेव र दाहाल, वल्लभमणि, सा. सं. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

नेपाली शब्दसागर, (२०५८), शर्मा, वसन्त, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५१), राम्रो रचना : मिठो नेपाली, काठमाडौं : सहयोगी प्रेस ।

पाठक, शङ्करराज (२०६३), अङ्ग्रेजी-नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : पद्मराज पाठक स्मृति प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, गोकुलप्रसाद (२०५३), 'आम-सञ्चार : सिद्धान्त र व्यवहार' पत्रकारिता हाते किताब, दो.सं., काठमाडौं : नेपाल प्रेस इन्टिच्युट ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), राष्ट्रभाषा, द.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

..... (२०६२), पाँच सय वर्ष, पाँ.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

पौड्याल, युवराज (२०६८), अनुसन्धानको क्षेत्रमा प्रचलित पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

पौडेल, रामराज (२०२७), पत्रकारिता, काठमाडौं ।

प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, सम्पा. (२०६१), अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रिविशाल, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि (२०५२), आधारभूत प्राविधिक शब्दावली, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

- (२०६४), प्राविधिक पारिभाषिक शब्दावली, रश्मि, वर्ष २३, अङ्क, १ (पृ. १७-३६) ।
- (२०६७), 'नेपाली भाषा र गोरखापत्र', गोरखापत्रको इतिहास, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- बृहत् ज्ञानकोश, सन् २०१०, भट्टराई, ज्ञानेश्वर काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस ।
- भट्टराई, गोविन्दराज, अनु. (२०६८), 'नेपालका दलितहरूमा परिचय र प्रतिरोधको द्वन्द्वात्मकता'' डाइलेक्टिस् अब आइडेन्टिटी एन्ड रेजिस्ट्र्यान्स अमोड् दलित्स इन नेपाल, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।
- म्याकक्याथि, माइकल (२०१०), डिस्कोर्स एनालाइसिस फर ल्याङ्ग्वेज टिचर्स : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी ।
- रामप्रकाश (इ.२००४), पत्रकारिता सन्दर्भ कोश, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- राई, लालदेउसा (२०६४), अखबारी पत्रकारिता, ते. सं., काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश, सम्पा. (२०६३), भट्टराई, हर्षनाथ र लम्साल, माधव, काठमाडौं : एजुकेशनल पब्लिसिङ् हाउस ।
- रेग्मी, शिव (२०५३), 'नेपालमा पत्रकारिताको विकास' पत्रकारिता हाते किताब, दो.सं., काठमाडौं : नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युट ।
- वर्मा, युगेश्वर (२०४४), प्राविधिक शब्दावली र यसको प्रकृति, कोश विज्ञान कार्यशाला, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५३), शब्दरचना र वर्णविन्यास : वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, सुकुम (२०६६), नेपाली भाषाका प्राविधिक शब्द निर्माणमा बल्लभमणि दाहालको योगदान, सम्प्रेषण, वर्ष ६, अङ्क ६ (पृ. १५९-१६६) ।
- शिवाकोटी, गोपाल (२०६७), राजनीतिक शब्दकोश, काठमाडौं : पैरवी, प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, शङ्करकुमार (२०४६), नेपाली कानुनी शब्दकोश, काठमाडौं : विद्या प्रिन्टिङ छापाखाना ।

सिगुरा र साथीहरू (२०३९), केही राजनैतिक शब्द परिचय, काठमाडौं : राजनैतिक शब्दकोश प्रकाशन समिति ।

सिन्हा, गोकुल (२०६०), भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोश, दार्जिलिङ् : गोकुल सिन्हा, रंगबुल ।

सुब्बा, सुभद्रा (२०४२), जनसञ्चारमा प्रयुक्त भाषाको सरलीकरण : एक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

सेनगुप्ता, मोहन्ति (१९९४), थेउरिज् अफ ट्रान्सलेसन, हैदरावाद : हैदरावाद युनिभर्सिटी ।